

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра історіографії, джерелознавства та археології

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи

бакалавра

на тему: «Повсякденне життя населення Харкова в другій половині XIX – на початку XX століття (за матеріалами періодики)»

Виконала: студентка IV курсу

денної форми навчання

напряму підготовки (спеціальності)

032 «історія та археологія»

Воробйова Олександра Сергіївна

Керівник: к.і.н., доц. Павлова Ольга Григорівна

Рецензент: к.і.н., проф. Куделко Сергій Михайлович

Харків – 2024

Зміст

Вступ.....	3
Розділ 1. Умови життя населення Харкова у другій половині XIX – на початку XX століття.....	14
1.1 Методи та джерела історії повсякдення.....	14
1.2 Житлові умови, інфраструктура та стаціонарна торгівля у Харкові другої половини XIX – початку XX століття.....	29
Розділ 2. Сім'я, відпочинок та дозвілля у Харкові другої половини XIX – початку XX століття.....	69
2.1 Трансформація сім'ї та культури спілкування у Харкові другої половини XIX – початку XX століття.....	69
2.2 Сфера розваг та дозвілля у Харкові другої половини XIX – початку XX ст. за матеріалами періодики.....	84
Висновки.....	100
Список джерел та літератури.....	102
Додатки.....	112
Резюме.....	125

ВСТУП

Актуальність дослідження: Харків – місто з багатою історико-культурною спадщиною, великий торговельно-промисловий та культурно-освітній центр сучасної України. Події 24 лютого 2022 року, що поставили місто під загрозу окупації та знищення російськими військами, що у свою чергу викликало у багатьох харків'ян усвідомлення своєї окремоті та ідентичності, а також цікавість до історії міста та його мешканців у минулі століття. Тому наразі студії з міської історії та історії повсякдення є актуальними та суспільно важливими, бо дозволяють продемонструвати стратегії життя звичайних мешканців міста. Також вивчення саме періоду другої половини XIX – початку XX століття дозволяє на прикладах продемонструвати формування міського способу життя, процеси суспільної та культурної модернізації, що визначили подальшу долю Харкова.

Тема є актуальною і з наукової точки зору, бо історія повсякдення Харкова, як і взагалі соціальний вимір історії міста другої половини XIX – початку XX століття, є недостатньо вивченим. Більшість наукових статей з цієї тематики охоплюють або конкретне питання з історії повсякдення, або торкаються цієї теми лише в окремих аспектах, що створює простір для здійснення нових досліджень та висновків. Також методи історії повсякдення дозволяють по-іншому поглянути на наявну джерельну базу та дослідити аспекти, що раніше залишалися поза увагою дослідників. Таким чином, на разі на дослідження історії повсякдення Харкова XIX – початку XX століття присутній як соціальний запит, так і наукова актуальність.

Об'єкт дослідження: практики повсякденного життя харків'ян другої половини XIX – початку XX століття.

Предмет дослідження: особливості та зміни у сфері повсякденного життя харків'ян другої половини XIX – початку XX століття, вплив модернізації та індустріалізації на еволюцію практик міського життя у Харкові, а також

відображення стратегій та практик повсякденного життя у джерелах, зокрема, у періодичних виданнях.

Хронологічні межі: Дослідження охоплює період з 19 лютого 1861 року, тобто з «Маніфесту про скасування кріпосного права» Олександра II по 1 серпня 1914 року, тобто до дати початку Першої світової війни.

Територіальні межі: місто Харків з найближчими околицями (Основа, дача Рашке, Журавлівка, Павловська дача, тощо) станом на 1914 рік.

Історіографія: Під час проведення дослідження було опрацьовано низку праць сучасних українських та зарубіжних істориків, історіографів, джерелознавців та культурологів. Ці праці умовно можна поділити на декілька типів за тематикою робіт та розглянутими проблемними питаннями. Першою великою групою є роботи українських та зарубіжних теоретиків історії повсякдення, використання яких дозволило детально розглянути різні теоретичні та методологічні підходи цього напрямку історичних досліджень. Серед українських дослідників найбільшим наробком теоретичних та практичних праць з історії повсякдення володіє О. Коляструк,¹ яка була однією з тих дослідників, хто представив історію повсякдення українській науковій спільноті. Аналіз її напрацювань, у тому числі уявлень про джерельну базу історії повсякдення,² став основою теоретичної бази даного дослідження. Проте нарівні були використані роботи і інших дослідників історії повсякдення, які надають дещо інше уявлення про цей напрям. До прикладу, іншу точку зору на проблемні питання історії повсякдення надають О. Годованська,³ Т. Заболотна,⁴ О. Вільшанська⁵ та

¹ Коляструк О. А. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці // Український історичний журнал. 2007. № 1. С. 179–183.

² Коляструк О. Джерела з історії повсякдення // Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.) / Відп. ред. В. М. Даниленко. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. С. 49–72.

³ Годованська О. Повсякденність (не) тотожна етнографічному побутописанню // Народознавчі зошити. 2015. № 6. С. 1356–1361.

⁴ Заболотна Т. Історія повсякденності – «панацея від усіх хвороб» чи пастка для історика? // Історія повсякденності: теорія та практика. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 38–41.

⁵ Вільшанська О. Джерела до вивчення повсякденного життя міст України // Історія повсякденності: теорія та практика. 2010. № 17. С. 85–89.

О. Куновська,¹ завдяки роботам яких вдалося більш чітко окреслити проблемне поле цього напрямку та визначити проблемні питання, актуальні саме в межах дослідження Харкова другої половини XIX – початку XX ст. Чітко розмежувати історію повсякдення та інші історико-антропологічні студії дозволив аналіз робіт Я. Верменич,² А. Заярнюка³ та О. Удода,⁴ а розуміння про використання методів історії повсякдення у зарубіжній історіографії надали роботи Е. Порта⁵ та Н. Фінча.⁶ Тож загалом використання усіх цих робіт дозволило сформулювати уявлення про історію повсякдення як напрям та можливості вивчення Харкова у другій половині XIX – на початку XX ст. у контексті цього напрямку.

Друга велика група використаних праць стосується проблем джерелознавчого характеру, розгляд яких був важливим для найбільш повного та коректного використання періодичної преси як історичного джерела. З цією метою в процесі дослідження були опрацьовані роботи Я. Калакури⁷ та А. Санцевича,⁸ які обґрунтували теоретичні засади аналізу періодичної преси як комплексного історичного джерела. Також були проаналізовані роботи О. Янкула,⁹ С. Мірошніченко¹⁰ та О. Черниша,¹¹ кожен з яких надав своє

¹ Куновська О. Quo vadis «історія повсякдення»? // Історіографічні дослідження в Україні. 2008. № 18. С. 21–30.

² Верменич Я. Мікроісторія як проблемне поле соціогуманітарних досліджень // Український історичний журнал. 2010. № 4. С. 156–169.

³ Заярнюк А. Про те, як соціальна історія ставала культурною // Україна Модерна. 2005. № 9. С. 249–269.

⁴ Удод О. Історія повсякденності як методологічна проблема [про актуальність історії повсякденності]. URL: <https://history.sumy.ua/theoryofhistory/226> (дата звернення: 30.09.2023)

⁵ Port A. History from Below, the History of Everyday Life, and Microhistory. 2015. URL: https://www.researchgate.net/publication/304194393_History_from_Below_the_History_of_Everyday_Life_and_Microhistory (дата звернення: 01.10.2023)

⁶ Finzsch N. Police, African Immigrants, and Irish Immigrants in the Nation's Capital. // Identity and Intolerance: Nationalism, Racism, and Xenophobia in Germany and the United States. 2002. 320 с.

⁷ Калакура Я.С., Головка С.В., Войцехівська І.Н., Павленко С.Ф., Корольов Б.І., Палієнко М.Г. Історичне джерелознавство: Підручник Київ: Либідь. 2002. Режим доступу: <http://politics.ellib.org.ua/pages-10861.html> (від 18.01.2024)

⁸ Санцевич А.В. Періодична преса як комплекс історичних джерел (структурний аналіз). // Український історичний журнал. 1988. Вип. 4. С. 64–75.

⁹ Янкул О. «Харьковский календарь» (1869–1917 рр.) як історичне та історіографічне джерело». Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 – Історія та археологія (галузь знань – Гуманітарні науки). Харків, 2021. 253 с.

¹⁰ Мірошніченко С. Періодичний друк Харківської (Слобідсько-Української) губернії XIX - початку XX століття: основні тенденції та періодизація розвитку // Вісник ЛНУ імені Т. Шевченка. 2013. № 16 (275). С. 261–266.

¹¹ Черниш О. Характерні особливості розвитку харківської журналістики на початку XIX ст. // Specialized and multidisciplinary scientific researches. Volume 6. 2020. С. 62–64.

розуміння історії розвитку та проблемам дослідження власне харківської періодики чи її окремих видів. Розглянувши ці роботи, вдалося сформулювати уявлення про розвиток періодичної преси та її роль у житті харківського суспільства у другій половині XIX – на початку XX ст.

Наступною категорією робіт є теоретичні праці, присвячені проблемами модернізації, урбанізації та міської історії України другої половини XIX – початку XX ст. Серед них варто особливо відзначити роботи Ю. Поліщука,¹ що представив своє переосмислення модернізаційної теорії з урахуванням українських реалій, І. Колесник,² що надала погляд на модернізацію з точки зору нових напрямів історичної науки, зокрема, глобальної історії та В. Маслійчука³ та Т. Портнової,⁴ що розглянули модернізацію та урбанізацію Харкова не тільки в економічному, але і соціально-культурному вимірі. Таким чином, ця група робіт дозволила надати визначення низки понять, що визначали повсякденне життя харків'ян у другій половині XIX – на початку XX ст. та проаналізувати їх.

Останньою великою групою робіт є історичні дослідження Харкова чи окремих проблемних питань з історії міст України та Харкова у тому числі у другій половині XIX – на початку XX ст. Історія Харкова була об'єктом дослідження істориків, починаючи з XIX століття, але студії, присвячені вивченню життя звичайних містян, почали з'являтися вже у XX ст. У цьому контексті було проаналізовано «Історію міст та сіл Української РСР»,⁵ погляд якої на повсякдення мешканців Харкова є дещо заідеологізованим, проте самі зібрані

¹ Поліщук Ю. Модернізація як теоретичний концепт: витоки, становлення, сучасні виклики // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2015. № 78. С. 194–207.

² Колесник І. Українське XIX ст. в термінах та поняттях глобальної історії // Український історичний журнал. Число 5. 2022 р. С. 121–133.

³ Маслійчук В. Харків як патріархальне село: кілька роздумів про образ міста// Historians (Електронний ресурс). 2012. URL: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/127-volodymyr-masliychuk-krakiv-iaak> (від 28.04.2024 р.)

⁴ Портнова Т. Українські міста Російської імперії середини XIX – початку XX століття в світлі модернізаційної теорії// Historians (Електронний ресурс). 2012. URL: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/242-tetiana-portnova-ukrainski-mista-rosiiskoi-imperii-seredyny-khikh-pochatku-khkh-stolit-v-svitli-modernizatsiinoi-teorii> (від 28.04.2024 р.)

⁵ Історія міст і сіл Української РСР: у 26 т. Харківська область / за ред. Тронька П., Сіроштана М., Дяченко А. та ін. АН УРСР. Інститут історії України. Київ. 1967. 1001 с.

дані та матеріали досі можна вважати актуальними, що підтверджують роботи з дослідження інфраструктури Харкова другої половини XIX – початку XX ст. під авторством А. Боженко¹ та А. Ховтури.² Щодо окремих питань розвитку міста Харкова другої половини XIX – початку XX ст. було розглянуто роботи І. Робака,³ що розглянув розвиток медичної системи міста, Л. Удовенко⁴ та В. Алькова⁵ які надали матеріали щодо дозвілля містян та інших дослідників. Таким чином, проаналізувавши ці роботи та доповнивши їх даними з періодичних видань вдалося дійти до нових висновків та підтвердити деякі твердження з цих робіт.

Отже, використана література охоплює досить широке коло питань, розгляд яких дозволив створити основу для написання цього дослідження та розглянути максимально можливу кількість проблем, пов'язаних з даною темою. Також використання саме цих робіт дозволило доповнити як теоретичну, так і практичну складові дослідження, а частина з цих робіт взагалі є засадничими для історії міста Харкова та історії повсякдення і проведення роботи без їх використання було б некоректним.

Аналіз джерел: Джерельна база роботи, відповідно до теми та мети дослідження, заснована на широкому та всебічному використанні писемних джерел, а саме періодичної преси. З урахуванням масового характеру джерел та специфіки дослідження, основна увага була приділена аналізу найбільших новинно-інформаційних газетних видань Харкова другої половини XIX – початку XX ст. Зокрема, під час проведення дослідження було опрацьовано низку номерів

---

¹ Боженко А. Формування модерного міського простору м. Харкова у другій половині XIX – на початку XX ст. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. 2018. Вип. 20. С. 57–65.

² Ховтура А. Становлення та модернізація соціальної інфраструктури губернських міст Лівобережної України (кінець XVIII – початок XX ст.). Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 – Історія та археологія (Галузь знань 03 – Гуманітарні науки). Харків, 2021. 338 с.

³ Робак І. Організація охорони здоров'я в Харкові за імперської доби (початок XVIII ст. – 1916 р.). Харків: ХДМУ, 2007. 346 с.

⁴ Удовенко Л. Дозвілля харківців наприкінці XIX – на початку XX століття // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. 2012. № 15. С. 70–75.

⁵ Альков В. Харків наприкінці XIX – на початку XX століття: дозвілля міських мешканців в умовах модернізації. Дисертація для здобуття ступеню кандидата історичних наук. Харків, 2012. 330 с.

газети «Південний край» за період з 1880 року до 1914 року включно,¹ номери газети «Харківські губернські відомості» за період з 1861 по 1914 рік,² а також окремі випуски газети «Ранок», датовані 1900-1914 роками.³ Загалом періодична преса цього періоду є комплексним джерелом, що містить різноманітну історичну інформацію, яка дозволяє висвітлити повсякденне життя мешканців Харкова у динаміці, що є вкрай важливим для виконання дослідницьких завдань. Також було проаналізоване досить важливе для вивчення теми слід вказати і періодико-статистичне видання «Харківський календар», під час роботи з яким особливо детально було розглянуто випуск 1886 року.⁴ Розгляд цього видання дозволив доповнити вивчення повсякдення харків'ян статистичними даними, що дозволило провести більш детальний та точний аналіз певних модернізаційних та міграційних процесів. Подібна вибірка періодичних видань у рамках цього дослідження була цілком достатньою для виконання дослідницьких завдань, хоча сама по собі вона не є вичерпною. Також було використані окремі актові джерела, зокрема, збірку постанов Харківської міської думи,⁵ щоб зрозуміти правила, за якими жили харків'яни у другій половині XIX – на початку XX ст., а також роботи харківських науковців-сучасників подій, зокрема, Д. Багалія та Д. Міллера,⁶ щоб мати більш детальний та професійний погляд мешканців на явища, що були висвітлені у періодиці. Також були використані окремі статті та дослідження інших вчених Харківського університету другої половини XIX – початку XX ст.,

¹ Южный край. Ежедневная газета. Харьков. Типография А. Иозефовича. 1880-1919 гг. URL: <https://escriptorium.karazin.ua/collections/f1026011-0497-461f-8f27-651a150eb674> (від 29.04.2024 р.)

² Харьковские губернские ведомости. Харьков. Типография губернского правления. 1835-1915 г. URL: <https://escriptorium.karazin.ua/collections/0baae441-6874-4767-ae55-6d38cc1902e4> (від 29.04.2024 р.)

³ Утро: ежедневная политическая, общественная, литературная и экономическая газета / под ред. А. Жмудского. Харьков, 1910-1916 г. 4 с.

⁴ Харьковский календарь на 1887 год (год пятнадцатый): в 2 т. / под редакцией П. С. Ефименко. Харьков: Издание харьковского губернского статистического комитета, 1886. 1375 с.

⁵ Сборник обязательных постановлений для жителей г. Харькова, составленных Харьковской городской Думой 1909–1914 г.: Продолжение сборника обязательных постановлений для жителей г. Харькова, составленных Харьковской городской Думой 1887–1909 г. / Харьковская городская Дума. Харьков: Типография «Мирный труд», 1915. 32 с.

⁶ Багалій Д., Міллер Д. Історія Харкова за 250 років його існування (1655-1905). Том II. Репродукційне видання, Харків: Типографія Зільберг. 2004 р. 973 с.

зокрема, проаналізовано дослідження притулків для ночівлі О. Томашевського¹ та статтю Е. Герца² у «Південному краї», що надала додаткову інформацію про стан водогону у місті у 1880-х роках та його сприйняття містянами.

В якості доповнення та ілюстрації до даних з періодичної преси було використано мемуари та спогади свідків подій, зокрема, спогади Х. Алчевської,³ Ю. Колларда⁴ та Б. Руднева.⁵ Ці спогади дозволили висвітлити ті питання, які не відобразилися чи були відображені недостатньо у періодичних видання, до прикладу, проблеми приватного життя та сім'ї. Також було проаналізовано низку візуальних джерел, зокрема, плани Харкова різних років (Дод. 1 та 2), фотографії харків'ян та вулиць міста, що були зроблені харківськими фотографами у другій половині XIX – на початку століття (Дод 9.). Знімки міських краєвидів та містян дозволили краще прослідкувати тенденції будівництва, процес благоустрою міста та моду у житті харків'ян зазначеного хронологічного періоду.

Отже, джерельна база роботи є достатньо різноманітною та репрезентативною для виконання мети та завдань даного дослідження. Використані писемні, картографічні та зображальні джерела у повній мірі дозволили розглянути поставлені проблемні питання, проте для проведення подальших дослідженнях необхідне поглиблення та розширення джерельної бази, щоб отримати більш точне уявлення про повсякдення мешканців Харкова другої половини XIX – початку XX ст.

Мета: дослідити стратегії та практики повсякденного життя мешканців Харкова другої половини XIX – початку XX століття за матеріалами періодичних

¹ Томашевский М. Результаты однодневной переписи обитателей ночлежных приютов г. Харькова, произведенной 7-го февраля 1879 года // Записки Императорского Харьковского университета. 1879 года. 1881. Т. 2. С. 60–68.

² Герц Э. К вопросу о цинкованных водопроводных трубах // Южный край. Харьков. 1881. № 105. С. 1.

³ Алчевская Х. Передуманное и пережитое: дневники, письма, воспоминания. Москва: Типография Товарищества И. Д. Сытина, 1912 г. 437 с.

⁴ Коллард Ю. Спогади юнацьких днів 1897-1906. Українська Студентська Громада в Харкові і Революційна Українська Партія (РУП). Торонто: Видавництво «Срібна Сурма», 1972. 223 с.

⁵ Руднев Б. Воспоминания о Харькове // Откуда родом (Електронний ресурс). URL: <https://www.otkudarodom.ua/ru/vospominaniya-o-harkove-boris-kuzmich-rudnev> (від 26.04.2024 р.)

видань, а також визначити вплив на них модернізації, міграційних процесів та розширення територіальних меж міста.

Завдання:

- Визначити поняття «історії повсякдення» та основні методи її дослідження;
- Дослідити джерельну базу для дослідження історії повсякдення Харкова у другій половині XIX – початку XX століття;
- Визначити стратегії пошуку житла та умов проживання у Харкові другої половини XIX – початку XX століття;
- Виділити стратегії пошуку роботи різних категорій населення та умови праці у Харкові зазначеного періоду;
- Дослідити розвиток цивільної та громадської інфраструктури міста Харкова та його вплив на життя містян;
- Дослідити зміни в сімейному житті містян у другій половині XIX – на початку XX століття;
- Виділити найрозповсюдженіші практики проведення дозвілля серед усіх категорій населення міста.

Методологічна база: Під час виконання поставлених у роботі «Повсякденне життя населення Харкова у другій половині XIX – на початку XX століття (за матеріалами періодичних джерел)» завдань були використані різноманітні загальнонаукові та спеціально історичні методи. В основу роботи було покладено проблемно-хронологічний підхід, що обґрунтовано специфікою історії повсякдення, що передбачає комплексний розгляд різних сфер життя людини у визначений історичний період. Застосування цього підходу дозволило виокремити та послідовно розглянути проблеми пошуку та облаштування житла, пошуку роботи та умов праці, розвиток інфраструктури та його вплив на повсякдення, питання сім'ї, спілкування та дозвілля. У зв'язку з цим широко використовувався історико-генетичний метод – яскравим прикладом його застосування є дослідження процесу введення інновацій та їх впливу на

світосприйняття харків'ян. До прикладу, за матеріалами «Харківських губернських відомостей» та «Південного краю» вдалося простежити розвиток сприйняття велосипеда від нового іноземного винаходу у 1860-х роках до повсякденного засобу пересування містом, продаж якого масово рекламувався у 1890-х і до проведення велосипедних перегонів у Харкові у 1900-х рр. Робота з міськими періодичними виданнями Харкова другої половини XIX – початку XX ст., зокрема, з випусками «Південного краю» та «Харківських губернських відомостей», вимагала широкого застосування спеціально історичних методів. Зокрема, для аналізу оголошень та реклами у цих виданнях були використані історико-типологічний метод та елементи кількісного аналізу текстів. Оголошення спочатку були розподілені на великі групи з урахуванням виділених проблемних питань, потім кожна велика група була поділена на менші категорії, що стали одиницями обліку, наприклад, оголошення про пошук житла були поділені за типом житлового приміщення, яке пропонувалося власником. Для подальшого підрахунку обиралися 8-10 випусків газети, які були розділені рівними проміжками часу, після чого в кожному випуску підраховувалася кількість оголошень та дані заносилися у підготовані таблиці. Це надало можливість для застосування історико-порівняльного методу. До прикладу, порівнюючи оголошення про пошук житла вдалося простежити поступове зростання мінімального рівня комфорту для постійного проживання з темного вологого приміщення зі столом та ліжком у 1870-80-х роках до сухого, світлого опалюваного приміщення з наявністю водогону в будинку у 1900-1910-х роках.

Таким чином, шляхом збору та порівняння отриманих даних вдалося відстежити поступовий розвиток суспільних настроїв або зміну політики періодичних видань у Харкові другої половини XIX – початку XX ст. та довести, що повсякденне життя харків'ян справді змінювалося з часом і періодика віддзеркалювала цей процес.

Наукова новизна: Історико-антропологічні студії в Україні все ще лишаються перспективним напрямом історичного пізнання, враховуючи малу кількість проведених досліджень, особливо на прикладі місцевого матеріалу епохи XIX – початку XX ст. Під час цього конкретного дослідження вперше було створено загальну характеристику повсякденного життя Харкова другої половини XIX – початку XX ст. з аналізом різних сфер життя, включно з проблемами пошуку житла, розвитком інфраструктури, модернізацією та впровадженням інновацій та дозвіллям, що в основному розглядаються дослідниками окремо. Висновки про конкретні процеси були підкріплені даними з міської періодичної преси, що дозволило створити загальну картину повсякдення, що знайшло відображення у конкретному виді історичних джерел. Також вперше було здійснене детальне дослідження оголошень у періодичних виданнях шляхом кількісного та якісного аналізу текстів газет «Південний край», «Харківські губернські відомості» та «Ранок», що дозволило дослідити явища повсякденного життя з іншої перспективи. Варто зазначити також, що ця робота не є вичерпною та залишає багато питань та перспектив, які ще можуть бути досліджені у майбутньому та надати нову інформацію з теми. Таким чином, дані та висновки, отримані у ході цього дослідження, можуть стати дуже вагомими у перспективі проведення подальших історико-антропологічних та культурно-історичних досліджень, бо повсякдення є основою формування культурних та соціальних явищ.

Апробація: Участь у 41 Міжнародній краєзнавчій конференції молодих учених з доповіддю та публікація: «Воробйова О. Газета «Південний край» як джерело з історії міста Харкова кінця XIX – початку XX ст. // Матеріали 41-ї Міжнародної краєзнавчої конференції молодих учених «Краєзнавчі студії з глибини років і до сьогодення (до 100-річчя створення Харківської комісії краєзнавства)». Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2024. С. 16 – 18.

<http://tronkocentr.karazin.ua/wp-content/img/2024/04/Materialy-41-Mizhnarodnoi-kraieznavchoi-konferentsii-molodykh-uchenykh.pdf> ».

Структура бакалаврської роботи: робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку джерел та літератури, додатків та резюме.

РОЗДІЛ 1. УМОВИ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ ХАРКОВА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

1.1 Методи та джерела історії повсякдення

Історія повсякдення – це напрям історичних досліджень, об’єктом якого є вивчення буденності або щоденного життя, від німецького *Alltagsgeschichte*, що в буквальному перекладі позначає «історію кожного дня». Зародження історії повсякдення є закономірним наслідком історико-антропологічного повороту, який започаткували ще представники «школи Анналів» у Франції. Головною рисою цього повороту стало зміщення фокусу з політичної історії на історію соціальну, тобто з того моменту у центрі історичних досліджень опинилася звичайна, посередня людина, її життєві стратегії та проблеми.¹

Історико-антропологічний поворот породив одразу декілька окремих напрямів в історичній науці, що не є тотожними один одному – мікроісторію в Італії, основоположниками якої стали відомі вчені Д. Леві та К. Гінзбург,² історію ментальності, головними дослідниками якої стали французькі вчені вже другого покоління «школи Анналів», і врешті історію повсякдення на початку 1960-х років, класиком якої вважають німецького вченого А. Лютке.³ Об’єктом його досліджень стали спочатку стратегії життя німецьких робітників часів Третього Рейху, а потім їхні стратегії виживання під час Другої світової війни, коли ці колишні робітники вже ставали солдатами німецької армії.⁴ Його роботи надали розуміння про те, наскільки недооціненими є дослідження історії звичайних людей, а не тільки відомих постатей. А. Лютке одним з перших вдалося продемонструвати, як більш глобальні події, такі як прихід до влади нацистів у

¹ Куновська О. Quo vadis «історія повсякдення»? // Історіографічні дослідження в Україні. 2008. № 18. С. 21–24.

² Верменич Я. Мікроісторія як проблемне поле соціогуманітарних досліджень // Український історичний журнал. 2010. № 4. С. 157.

³ Горобець В. Історія повсякдення // Енциклопедія історії України. Т. 3 / під ред. В. Смолія. 2005. URL: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu> (дата звернення: 30.09.2023)

⁴ Куновська О. Quo vadis «історія повсякдення»? ... С. 22–23.

Німеччині та їх поступальна політика, а потім і Друга світова війна, впливають на стратегії життя звичайних робітників. І навпаки – як це ж щоденне життя та майже непомітні на початкових етапах зміни у ньому потім стають міцною підтримкою режиму.

Таким чином, дослідження А. Лютке та інших німецьких дослідників поклали початок розвитку історії повсякдення, і дослідження у цьому напрямі почали проводитися не тільки в Німеччині, але і в інших країнах. Зокрема, в Україні напрями соціально орієнтованої історії, у тому числі й історії повсякдення, почали активно розвиватися тільки з кінця 1990-х – початку 2000-х років. Причини цього цілком зрозумілі: по-перше, «залізна завіса» між СРСР та західними країнами не дозволяла вчасного запозичення провідних наукових ідей.

По-друге, встановлене домінування формаційного та класового підходів щодо вивчення історії не давала дослідникові особливого простору для застосування нових напрямів, особливо щодо історії України.¹ Тому загалом перші дослідження з фаховим застосуванням напрямів соціально орієнтованої історії в російській історіографії почали проводитися тільки у 1980-х роках, а в українській – після здобуття незалежності. Тому історія повсякдення важлива та актуальна досі на теренах України, бо дослідження з цього напрямку дозволяють поступово подолати відставання української історичної науки від загальносвітових тенденції розвитку, а також можуть стати базою для досліджень з інших напрямів соціальної та культурної історії.

Вивчення історії повсякдення важливе, бо буденне життя є однією з важливих складових культури, тією базою, з якої складаються життя звичайних людей, і без розуміння їх повсякдення може бути важко досягнути в повній мірі певні культурні, або навіть політичні процеси. О. Удод також концентрує увагу на тому, що історія повсякдення є важливою і з точки формування погляду

---

¹ Колястук О. Історія повсякденності в сучасній українській історіографії // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. 2012. № 17. С. 5–7.

пересічної людини на історію та розуміння нею її ролі в історії як складової частини процесу.¹ Таким чином, можна стверджувати, що якщо в світі історія повсякденності вже дещо втратила у своїй актуальності,² то щодо історії України вона досі залишається напрямом, що потребує подальшого розвитку.

Суперечності навколо історії повсякдення існують з часу утворення цього напрямку. Зазвичай вони стосуються кількох основних аспектів: меж об'єкту та предмету історії повсякдення, методології цього напрямку, а також щодо використання джерельної бази. Ці теоретико-методологічні суперечності в основному викликані різними поглядами на історію повсякдення, що склалися в процесі розвитку напрямку. Першою важливою проблемою, з якою зіткнулися вітчизняні та зарубіжні історики, які працюють у цьому напрямі, стала дилема «повсякдення/побут». Так, одними дослідниками історія повсякдення може розумітися більше у полі матеріального, тобто опису побуту та інфраструктури,³ а інші вчені стверджують, що зводити історію повсякдення до опису тільки побутових проблем неприпустимо, і треба враховувати і інші аспекти культури повсякдення, що лежать у сфері духовної культури, сприйняття та самоідентифікації.⁴ Ця різниця у поняттях є надзвичайно важливою як для визначення об'єкта та предмета самої історії повсякдення, так і для прокладення водорозділу між історією повсякдення та етнографією.

За визначенням з Українського академічного тлумачного словника, побут є «загальним укладом життя, сукупністю звичаїв, що властиві якомусь народу чи конкретній групі» або побут надається як рівнозначне поняття до повсякденного життя.⁵ Але навіть за наведеним визначенням можна побачити, що побут тісно

¹ Удод О. Історія повсякденності як методологічна проблема [про актуальність історії повсякденності]. URL: <https://history.sumy.ua/theoryofhistory/226> (дата звернення: 30.09.2023)

² Port A. History from Below, the History of Everyday Life, and Microhistory. 2015. URL: https://www.researchgate.net/publication/304194393_History_from_Below_the_History_of_Everyday_Life_and_Microhistory (дата звернення: 01.10.2023)

³ Удод О. Історія повсякденності як методологічна проблема [про актуальність історії повсякденності]. URL: <https://history.sumy.ua/theoryofhistory/226> (дата звернення: 30.09.2023)

⁴ Куновська О. Quo vadis «історія повсякдення»? ...С. 23–24

⁵ Академічний тлумачний словник української мови (1970–1980). URL: <http://sum.in.ua/s/pobut> (від 13.11.2023)

пов'язується з етнографією, зокрема, на це вказують слова про загальний уклад життя народу та його звичаї. У той час поняття «повсякдення» чи «повсякденний» немає такого тісного змістовного зв'язку саме з етнографічною проблематикою, і подається як синонімічне поняття до «буденного, щоденного чи постійного», що є дуже широким та об'ємним визначенням, яке може бути трактоване по-різному.¹ Німецькомовному *Alltagsgeschichte* українською найкраще відповідає саме поняття «історія кожного дня» або ж «щоденна історія», що підкреслює використання поняття «повсякдення» саме у цьому значенні.

Але в чому така принципова різниця між побутовим та щоденним, чому вона настільки принципова? Різні дослідники дають трохи відмінні визначення, але якщо спиратися на думку О. Годованської, то поняття побуту обмежується об'єктами матеріальної та духовної культури, що створені людиною, тобто на їжі, предметах інтер'єру чи одягу, що характеризують рівень задоволення базових потреб. Повсякденне життя звертає увагу на більш усвідомлені процеси, на вибори, що робить людина щодня, на стратегії виживання та цінності, що визначали їх та світосприйняття загалом.² Тобто для істориків повсякдення важливо не те, де жили, що їли та що одягали, а те, як сучасники сприймали те, що їх оточує, як ставилися до свого життя загалом. Якщо звертатися до О. Колястрок, яка дуже точно охарактеризувала історію повсякдення, то вона визначає її як той напрям, що дозволяє побачити цілісну картину минулого, спираючись на практичний досвід звичайних людей, на звичні та повторювані речі, що їх оточують, та процеси, у яких вони беруть участь.³

Це визначає відмінні від етнографічних джерела, бо, наприклад, в студіях з історії повсякдення помітно зменшується роль речових джерел та зростає роль писемних згадок. Особливу вагу писемних джерел при вивченні історії

¹ Повсякденний. Словник української мови: в 11 томах. Том 6, 1975. С. 695.

² Годованська О. Повсякденність (не) тотожна етнографічному побутописанню // Народознавчі зошити. 2015. № 6. С. 1360

³ Колястрок О. А. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці // Український історичний журнал. 2007. № 1. С. 175–176

повсякдення відзначає і О. Коляструк, при тому наголошуючи на кількох рівнях їх інтерпретації та аналізу, а також на перегляді досить значного масиву різноманітних документів та матеріалів.¹ Це пояснює певне часове обмеження, що стосується історії повсякдення – чим ми далі від часу, про який пишемо, тим складніше нам віднайти та зрозуміти особливості, цінності та дії людей тієї епохи і у багатьох випадках дослідники вимушені зупинитися на рівні побутописання просто через нестачу джерел. Саме тому більшість досліджень українських істориків повсякдення базуються на матеріалах XX століття – ця епоха залишила багато писемних згадок та автобіографічних документів, а також є часом великих воєн, зміни цінностей, ідеології та науково-технічного прогресу. Саме на зламі епох, у часи воєн та глобальних потрясінь зміна стратегій та цінностей на рівні повсякдення стає найбільш очевидною та яскравою, через що дослідження цих періодів має для істориків повсякдення особливе значення.² Але це не свідчить про те, що історія XIX століття, розглянута за допомогою методології історії повсякдення, менш цікава. Це також час важливих кардинальних змін, які відбувалися подекуди повільно та поступово, а подекуди не менш різко, ніж у часи великих військових конфліктів.

Тобто можна підсумувати, що поняття «повсякдення» є безумовно ширшим за побут, але питання, які саме сфери життя включати до досліджень, досі є дискусійними серед зарубіжних та вітчизняних дослідників. Через це, власне, з історії повсякдення суто статистично написано більше невеликих статей та досліджень, ніж великих робіт – усю ту величезну гаму щоденності складно систематизувати та викласти у єдиному наративі. Але все ж сучасні дослідники історії повсякдення намагаються створити певну систематизацію сфер життя, які потрібно включати у дослідження з історії повсякдення. Наприклад, О. Коляструк

¹ Коляструк О. Джерела з історії повсякдення // Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. С. 52.

² Коляструк О. А. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці // Український історичний журнал. 2007. № 1. С.179–181

виділяє такі аспекти, що включені у повсякдення людини: побут та інфраструктура, їх еволюція крізь погляд звичайних людей, взаємодія людини з навколишнім світом та події, що відбуваються у її житті, казуси, ментальні стереотипи та психологія.¹ У цьому дослідниця проводить основну лінію розмежування між історією повсякдення та політичною історією, наголошуючи при тому на невизначеності, що існує щодо поняття «повсякдення» та його меж.

О. Годованська, до прикладу, акцентує увагу на «олюдненні побуту», вивченні усіх сфер життя людини з огляду на їх рухливість, мінливість та взаємопроникнення. У своєму дослідженні вона не розставляє чітких меж між сферами життя і стверджує, що справа швидше у підході до їх вивчення, який пропонує історія повсякдення.² Т. Нагайко, до прикладу, виділяє «структури повсякденності», до яких відносить житло, одяг, харчування, медичне забезпечення, громадське та культурне обслуговування, але вона також не обмежує дослідження історії повсякдення виключно цими пунктами.³ Більш чітко висловлюється щодо цього питання Ш. Фітцпатрік, яка відносить до області вивчення історії повсякдення свята, подорожі, торгівлю, пошук житла, отримання освіти та роботи, просування по кар'єрним та соціальним сходам, налагоджування офіційних, дружніх, романтичних чи родинних зв'язків, зв'язок громадян з урядом та боротьба проти «внутрішніх ворогів» суспільства.⁴ Хоча варто зазначити, що ті межі предмету та об'єкту історії повсякдення, які вона надає, є найширшими з запропонованих. Це зумовлено іншим підходом до історії повсякдення: Послідовники Ш. Фітцпатрік, нове покоління західних істориків, часто розглядають повсякдення як процес, включений в загальну культуру, частину

¹ Коляструк О. Методологія історії повсякдення // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія. 2011. № 44. С. 11.

² Годованська О. Повсякденність (не) тотожна етнографічному побутописанню // Народознавчі зошити. 2015. № 6. С. 1358–1360.

³ Нагайко Т. Історія повсякденності: погляд на проблему // Історія повсякденності: теорія та практика / упоряд.: О. М. Лукашевич, Т. Ю. Нагайко. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 45.

⁴ Цит. за Удод О. Історія повсякденності як методологічна проблема [про актуальність історії повсякденності]. URL: <https://history.sumy.ua/theoryofhistory/226> (дата звернення: 30.09.2023)

«нової культурної історії», що дає можливість подивитися на цей напрям з іншого боку та розвинути його потенціал у загальному історичному контексті.¹

Наочні приклади щодо того, що саме може вивчати історія повсякдення, розставляє Н. Фінч. У своїй роботі, присвяченій вивченню Громадянської війни у США з точки зору історії повсякдення, автор робить висновок про те, що система управління та поліція є такою ж важливою частиною повсякденного життя, як громадська інфраструктура чи побутові аспекти. Також вони акцентують увагу на тому, що такі явища, як расизм та ксенофобія, часто існують у вимірі саме повсякденного життя і пронизують існування людей епохи, оскільки вони також є частиною системи цінностей людини та суспільства.² Також можна наголосити на тому, що повсякденне життя, окрім права та закону, регулює система неписаних правил та звичаїв, які насправді можна зрозуміти, лише занурюючись у контекст епохи. Такі неписані правила швидше не з'являються на сторінках офіційних писемних джерел чи періодичної преси, бо сучасники вважали їх очевидними та загальнозрозумілими, але їх можна простежити у джерелах особового походження, жартах, прислів'ях або певних казусних випадках з чужинцями у цій спільноті.

Але де тоді закінчуються компетенції істориків повсякдення? Тут постає вже інша дилема між поняттями «щоденне/святкове» та «приватне/громадське» і як вони співвідносяться з історією повсякдення. З одного боку здається, що свята чи якісь надзвичайні ситуації точно не співвідносяться з історією повсякдення, бо вони ж не включені у щоденне життя і є швидше тим, що виходить за його межі. Так само і громадське – чи не виходять за межі буденності великі збори громади, різні заходи, мітинги, демонстрації, страйки? Наскільки у контексті буденності можна вивчати політику, економіку, культуру і чи варто?

---

¹ Коляструк О. А. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці // Український історичний журнал. 2007. № 1. С.181.

² Finzsch N. Police, African Immigrants, and Irish Immigrants in the Nation's Capital // Identity and Intolerance: Nationalism, Racism, and Xenophobia in Germany and the United States. 2002. С. 178.

Щодо дилеми «приватне/громадське», найбільш обґрунтовану думку у своєму дослідженні висловив О. Удод. Він цитує різних представників західної історіографії і виводить свої висновки, спираючись на думку Ш. Фітцпатрік, яка зазначає, що в центрі вивчення історії повсякдення є стратегії виживання та поведінка людини як в приватному житті, так і в громадському просторі.¹ Це ж саме ставлення можна перенести на свята – в основному святкова культура циклічна, і самі свята не відокремлені від буденності, а швидше маркують пені етапи та межі, виступають певним орієнтиром у житті людини.

Проте є і ті дослідники, хто навряд погодиться з такою думкою, наприклад, культорологиня М. Козловська, що, спираючись на дослідження представників західної та вітчизняної історіографії стверджує, що розмежування святкового та буденного є принциповим для дослідження самого феномену свята.² З цим важко не погодитися, як і з тим, що свято і буденність пов'язані нерозривним зв'язком, і що певні повсякденні феномени буває легше побачити саме на тлі святкового. Звісно, проблема включення чи виключення вивчення свят дослідниками історії повсякдення залежить від періоду та проблематики, яка вивчається, і це питання все ще залишається дуже спірним. О. Лисенко, до прикладу, наводить ще один варіант розмежування повсякдення на проблематичне (нестандартні ситуації, казуси, свята, мітинги, будь-які незвичні події) та неproblemатичне (звичайне, рутинне, «нецікаве» життя),³ і цей поділ може бути компромісним вирішенням проблеми щоденного/святкового саме для історії повсякдення.

Так чим же тоді обмежений предмет історії повсякдення, якщо вона може включати усі ці аспекти? Найкраще межі предмету історії повсякдення серед вітчизняних дослідників окреслив О. Удод, зазначивши, що основна відмінність

¹ Удод О. Історія повсякденності як методологічна проблема [про актуальність історії повсякденності]. URL: <https://history.sumy.ua/theoryofhistory/226> (дата звернення: 30.09.2023)

² Козловська М. Свято і буденність: соціокультурні виміри протиставлення // Культурно-мистецькі та освітні практики: питання культурології. 2022. № 39. С. 153–155.

³ Лисенко О. Історія повсякденності як галузь наукового знання (Повсякденна історія війни: Методологічні нотатки) // Історія повсякденності: теорія та практика. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 13.

між історією повсякдення та іншими напрямками історичної науки в тому, що в центрі уваги історії повсякдення – звичайна, «маленька» людина, яка проживала своє звичайне, щоденне життя, що включало у себе усе те різноманіття перелічених сфер.¹ Історія повсякдення ніколи не буде історією конкретної людини, бо це вже – біографістика, ніколи не буде і історією абсолютно всього суспільства – це надто глобальний вимір для подібного дослідження. Також для цього напрямку історичних досліджень характерна концентрація на проблемах та процесах, а не на подіях та фактах, що також вирізняє цей напрям поміж інших.² Історія повсякдення завжди буде обмежена певними кількісними та якісними рамками, бо для того, щоб зробити справді якісне дослідження у цьому напрямку, треба по чергово розглядати окремі життєві сфери та явища, а вже потім скласти з них певну цілісну картину. І навіть з використанням проблемно-хронологічного підходу в дослідженні все одно будуть лишатися прогалини через обмеженість можливостей джерел та власне багатоманітність самого життя.

У цьому контексті виникає і проблема розмежування історії повсякдення і інших напрямів історико-антропологічних досліджень, таких як історія ментальності, мікроісторія, усна історія та «нова культурна історія». Щодо розмежування мікроісторії та історії повсякдення, то частина дослідників називають історію повсякдення мікроісторичним напрямом, включаючи аспекти історії повсякдення до мікроісторичних досліджень, і не наводять прикладів розрізнення цих двох історичних напрямів.³ Щодо думки власне дослідників мікроісторії, наприклад, Я. Верменич, то нею історія повсякдення сприймається як окремий напрям, що тісно пов'язаний з мікроісторичними дослідженнями, проте

¹Удод О. Історія повсякденності як методологічна проблема [про актуальність історії повсякденності]. URL: <https://history.sumy.ua/theoryofhistory/226> (дата звернення: 30.09.2023)

² Лисенко О. Історія повсякденності як галузь наукового знання (Повсякденна історія війни: Методологічні нотатки) // Історія повсякденності: теорія та практика...С. 11–14.

³ Коляструк О. А. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці // Український історичний журнал. 2007. № 1. С.180.

не тотожний їм.¹ Загалом якщо сприймати мікроісторичні дослідження як комплекс напрямів, що зосереджені на історії життя «маленьких» людей чи спільнот, то історія повсякдення є їх частиною так само, як історія ментальності, до прикладу. Але якщо брати мікроісторію у вузькому сенсі, то між напрямками вже з'являються певні кордони, визначені предметом, об'єктом та методами дослідження. Проте на сьогоднішньому етапі вченими так і не були визначені чіткі та однозначні кордони між цими напрямками історичних досліджень, що викликає певні труднощі в їх чіткому розмежуванні.

Щодо методів, які залучають історики повсякдення в своїх дослідженнях, також існує деяка невизначеність. Зрозуміло, що як і для будь-якого напрямку соціально орієнтованої історії, для історії повсякдення важливе залучення якомога ширшого методологічного інструментарію, особливо у роботі з джерелами, та актуальне залучення методів інших наук, тобто міждисциплінарність.² Історики повсякдення, в залежності від епохи, яку вони вивчають, звертаються не тільки до загальнонаукових та спеціальноісторичних методів, але подекуди і до методів етнографічних чи усноісторичних досліджень (опитування, анкетування, інтерв'ю), методів візуальної інтерпретації (іконологічного або семіотичного, до прикладу), що є дуже важливими для аналізу візуальних джерел. Методологічний інструментарій того, хто хоче справді зануритися в щоденне життя епохи, повинен бути досить широким і часто включати у себе методи інших наук для дослідження тих джерел, які часто оминають дослідники політичної історії.³ Проте, на думку дослідниці історії повсякдення радянської доби Т. Заболотної, дослідники історії повсякдення не повинні нехтувати і методами макроісторії,⁴ бо повсякдення – це

¹ Верменич Я. Мікроісторія як проблемне поле соціогуманітарних досліджень // Український історичний журнал, 2010. № 4. С. 158.

² Лисенко О. Історія повсякденності як галузь наукового знання (Повсякденна історія війни: Методологічні нотатки) // Історія повсякденності: теорія та практика... С. 15.

³ Коляструк О. Методологія історії повсякдення // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія. 2011. № 44. С. 18–20.

⁴ Заболотна Т. Історія повсякденності – «панацея від усіх хвороб» чи пастка для історика? // Історія повсякденності: теорія та практика. 2010. С. 39–40.

мінлива та нестійка категорія, що взаємопов'язана не лише з особистим, місцевим виміром життя, але і з колективним та глобальним. Це лише підтверджує думку про те, що історики повсякдення повинні використовувати різні методи у своїх дослідженнях для складання більш повної та цілісної картини реальності, що оточувала людей минулого.

Джерельну базу історії повсякдення потрібно розглянути більш детально, бо саме обрані джерела будуть в головному визначати характер та специфіку цього дослідження. На відміну від політичної чи економічної історії, історія повсякдення має значно ширшу джерельну базу, яка прямо пов'язана з об'єктом дослідження, його хронологічними та територіальними межами.¹ Для вивчення повсякденного життя міст ХІХ століття можна застосувати комплекс різних типів історичних джерел, що будуть характеризувати повсякденне життя містян з різних боків. Д. Чорний, до прикладу, доводить доцільність використання для вивчення історії повсякдення міст України ХІХ – початку ХХ століття статистичних джерел та анкетування, аналізуючи анкети зі збірок «Города России в 1904 году» та «Города России в 1910 году».² О. Вільшанська, в свою чергу, акцентує увагу на використанні для вивчення повсякдення міст України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. посібників для господарів та господарок, до прикладу таких видань як посібник М. Ределін «Дом и хозяйство», самовчителів для рукоділля та домашніх ремесел, альбомів, путівників, періодичних видань, окремо вклейок, ілюстрацій та реклами, джерел особового походження та музейних матеріалів, під якими дослідниця має на увазі перш за все речові джерела.³

Така широка вибірка обґрунтована бажанням охопити якомога більше аспектів та проблем повсякденного життя, вивчити особливості побутування

¹ Коляструк О. Джерела з історії повсякдення // Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.)...2010. С. 52.

² Чорний Д. Повсякденне життя міст України на початку ХХ ст. (за матеріалами анкет міст Російської імперії 1904–1910 рр.) // Історія повсякдення середньовічної та модерної доби. С. 116–117.

³ Вільшанська О. Джерела до вивчення повсякденного життя міст України // Історія повсякденності: теорія та практика: матеріали Всеукраїнської наукової конференції 14-15 трав. 2010 р. / упоряд.: О. М. Лукашевич, Т. Ю. Нагайко. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 85–89.

різних прошарків населення на різних рівнях. Також можна досліджувати різноманітні метрики, збірки законів чи правил, особливо виданих міськими думами, наукові роботи сучасників, жарти, художню літературу та різноманітні візуальні джерела. Це може як надати об'ємний погляд на повсякденне життя епохи, так і завести дослідника у пастку, бо опрацювати таку кількість джерел одразу і створити на їх основі повноцінну роботу, що не зводилася б до суто опису, складно.¹ Обмеження джерельної бази одним чи декількома основними видами джерел, в свою чергу, може значно полегшити аналіз та зробити його більш поглибленим. Саме тому для написання цієї роботи було вирішено зробити основний акцент на дослідження історії повсякдення за матеріалами періодики.

Такий вибір періодичної преси як основного виду джерел зумовлено одразу низкою факторів, пов'язаних з особливостями періодики як історичного джерела та наявною джерельною базою щодо історії Харкова другої половини XIX – початку XX століття. За визначенням періодичним виданням називається те, яке виходить друком через певні визначені проміжки часу: день, тиждень, місяць, рік (в залежності від цього видання поділяються на щоденні, щотижневі, щомісячні та щорічні).² За видами сучасні періодичні видання поділяють також на газети різних жанрів, різні за тематикою журнали, бюлетені та календарі.³ Якщо застосовувати цю класифікацію зі ставленням до періодики як до історичного джерела, то у нас виходить великий перелік різноманітних праць, з яким ми можемо працювати надалі.

Також важливо зазначити, що періодична преса має особливості, які важливо враховувати під час дослідження її як історичного джерела і які стають у нагоді при проведенні досліджень з історії повсякдення. Найважливішим для дослідження історії повсякдення та розуміння взагалі цього джерела є те, що

¹ Заболотна Т. Історія повсякденності – «панацея від усіх хвороб» чи пастка для історика?...С. 40

² Національний стандарт України. Інформація та документація. Видання основні види. Терміни та визначення понять. ДСТУ 3017:2015. Київ, ДП «УкрНДНЦ», 2016. С. 5.

³ Національний стандарт України. Інформація та документація...С. 18–22.

інформаційні періодичні видання, особливо щоденні або щотижневі, є, по суті, фіксацією стану речей, що існував в минулому на момент «зараз» для читачів.¹ Тобто періодичні джерела фіксують саме ту інформацію, що актуальна для їх читачів у момент створення видання, а їх доступність є ключовим фактором для якомога швидшого її поширення. Неважливо, яка саме за змістом ця інформація – це можуть бути свіжі новини регіону, країни та світу, актуальні оголошення про театральні вистави чи розклад потягів, реклама тих товарів та послуг, які користуються попитом у читачів. Але при цьому саме ті дані, що були опубліковані у великих періодичних виданнях, ставали темами громадського обговорення, а газети та журнали були важливою складовою дозвілля та спілкування. Тому саме на прикладі періодики найкраще можна простежити динаміку змін громадсько-суспільної думки та виявити найбільш хвилюючі проблеми і питання для конкретної спільноти.

До того ж, інформація з періодичних джерел зазвичай дуже різноманітна: від публікації текстів державних актів та офіційних документів до невеликих художніх творів та рекламних оголошень, на які дослідники історії повсякдення, такі як О. Вільшанська, до прикладу, радять звертати особливу увагу.² Різні рубрики чи розділи періодичного видання можуть нести у собі принципово різну інформацію, тому джерелознавці, до прикладу, А. Санцевич, пропонують уявляти кожне окреме періодичне видання взагалі не як одне джерело, а як комплекс різних джерел, що можуть бути не пов'язані прямо між собою.³ Зокрема, на прикладі радянської періодики дослідник звертає увагу на дві основні групи матеріалів: документи, створені поза редакцією газети (актові, статистичні,

¹ Калакура Я.С., Головка С.В., Войцехівська І.Н., Павленко С.Ф., Корольов Б.І., Палієнко М.Г. Історичне джерелознавство: Підручник Київ: Либідь. 2002. Режим доступу: <http://politics.ellib.org.ua/pages-10861.html> (від 18.01.2024)

² Вільшанська О. Джерела до вивчення повсякденного життя міст України.... С. 88.

³ Санцевич А.В. Періодична преса як комплекс історичних джерел (структурний аналіз). Український історичний журнал. 1988. Вип. 4. С. 64–75.

діловодні матеріали, спогади та листи) та документи, створені редакцією газети (репортажі, інтерв'ю).¹

Усе вищезазначене свідчить про те, що у періодичній пресі присутні публікації як документальних матеріалів, так і оповідних джерел, подекуди навіть джерел особового походження, які можуть бути як пов'язані певною спільною тематикою, так бути об'єднані лише часом та місцем створення. Доцільною у контексті саме періодики XIX - початку XX століття також є окрема згадка про матеріали, надіслані читачами періодичного видання як матеріали, створені поза редакцією газети. Це публічні звернення, рекламні оголошення, листи до редакції, що є дуже важливим джерелом з історії повсякдення зазначеного періоду, і саме вони вказують на важливість періодики як способу комунікації.

Важливо зазначити також, що періодичні видання у Харкові у другій половині XIX – на початку XX століття стали масовим явищем та висвітлювали життя широких прошарків населення міста. Харківська періодика загалом має довгу історію що починається ще на початку XIX століття з видання у Харківському університеті першого часопису, що мав назву «Харківський щотижневик». У 1838 році у місті почало друкуватися перше офіційне видання, що отримало назву «Харківські губернські відомості», а у 1880-х роках у нього з'являється великий конкурент у вигляді приватного видання «Південний край», що висвітлювало події у Харківській та сусідніх губерніях.² Саме ці два видання мали найбільший тираж та розповсюдженість у місті та включали у себе найбільш узагальнену та універсальну інформацію, а також видавалися значний період часу (більше 70 років для «Харківських губернських відомостей», близько 40 років – для «Південного краю»), що робить їх основою для вивчення харківської періодики XIX – початку XX століття.

¹ Санцевич А.В. Періодична преса як комплекс історичних джерел...С. 65.

² Черниш О. Характерні особливості розвитку харківської журналістики на початку XIX ст. // Specialized and multidisciplinary scientific researches. Volume 6. 2020. С. 62–64.

Вже наприкінці XIX – на початку XX століття періодична преса стає буденним явищем, одним з найважливіших засобів комунікації у суспільстві, доступним усім писемним мешканцям міста – а їх наприкінці століття за даними перепису 1897 р. було близько 50% від загальної кількості містян.¹ Про це свідчить навіть кількість періодичних видань: вже на момент революції 1905-1907 років кількість газет та журналів у Харкові перевищила сотню, а до 1917 року у Харкові постійно видавалося близько 170 видань.² Це свідчить як про розповсюдженість періодики у тогочасному Харкові, так і про репрезентативність періодичної преси як основного джерела для вивчення історії повсякдення Харкова другої половини XIX – початку XX ст., особливо враховуючи вже наявне тоді тематичне та жанрове різноманіття періодичних видань.

Тож можна стверджувати, що періодика Харкова відзначається своєю довгою історією існування, різноманіттям видів та жанрів, тому вона є дуже цінним джерелом з історії повсякденного життя мешканців міста XIX - початку XX століття, бо така масовість і доступність цього виду джерел для дослідників дозволяє побудувати на їх основі як самостійне дослідження, так і доповнити ними дані з інших джерел інформації, таких як, наприклад, джерела особового походження або речові джерела. Різні жанри газет та журналів також дозволяють охарактеризувати різні сфери життя та їх стан, а також взаємодоповнюють одне одного. Тому можна підсумувати, що періодичні видання Харкова XIX – початку XX століття до кінця зазначеного часу стають тим джерелом, що відбиває майже усі сфери повсякденного життя мешканців – від матеріального забезпечення та міської інфраструктури до духовної культури та розваг.

Отже, за допомогою методів і джерел історії повсякдення можна ефективно дослідити повсякденне життя мешканців Харкова другої половини XIX – початку

¹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. //под ред. Н. А. Тройницкого. Центральный статистический комитет, Санкт-Петербург. Т. 46 : Харьковская губерния. 1904. С. 9–12.

² Мірошніченко С. Періодичний друк Харківської (Слобідсько-Української) губернії XIX - початку XX століття: основні тенденції та періодизація розвитку // Вісник ЛНУ імені Т. Шевченка, 2013. № 16 (275). С. 264.

XX століття з історико-антропологічного погляду. Хоча історія повсякдення досі є не до кінця усталеним напрямом історичної науки з нечітким визначенням предмету та об'єкту, але саме методологічні підходи історії повсякдення дозволяють проаналізувати різні сфери життя мешканців міста тієї епохи з використанням широкої бази історичних джерел. Основним фокусом цього дослідження було обрано періодичну пресу через низку її особливостей як історичного джерела, у тому числі через широку вибірку матеріалів та комплексність періодики. Акцент на періодичній пресі як на основному джерелі дозволяє обробити велику кількість інформації про різні сфери життя з огляду на різні категорії населення і не втратити фокус дослідження, що необхідно для виконання поставлених дослідницьких завдань.

1.2 Житлові умови, інфраструктура та стаціонарна торгівля у Харкові другої половини XIX – початку XX століття

XIX століття увійшло в історію як епоха прогресу в Європі, час стрімкої індустріалізації, урбанізації та науково-технічного розвитку. Найкраще цей процес пояснюють теорії модернізації, що уявляють собою концепції, які мають на меті пояснити процес переходу від аграрного (доіндустріального) суспільства до індустріального, а потім і постіндустріального суспільства.¹ Модернізація як поняття та наукова концепція склалася в середині минулого століття, і найчастіше використовується для пояснення змін у політичному, економічному, соціальному та культурному житті, що склалися під впливом прогресу або просто «призвели до подій сучасності», як висловлюється польський дослідник П. Штомпка, цитований

---

¹ Головка В. Модернізації теорії // Енциклопедія історії України: Т. 7. Київ, 2010. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Modernizatsii_teorii (від 22.01.2024.)

Ю. Поліщуком.¹ На сучасному етапі дослідники визнають, що модернізація не є універсальним процесом, яким можна описати загальносвітові процеси, проте для території України у XIX – на початку XX ст. застосування поняття «модернізація» є цілком виправданим. Процеси, що відбувалися на теренах підросійської України впродовж та після реформ 1860-1870-х років підходять під визначення модернізації, враховуючи усі його компоненти: індустріалізацію, що відбувалася досить стрімко, вплив європейських тенденцій, цінностей та іноземного капіталу, урбанізація, що серед усіх теренів Російської імперії особливо була помітна на сході та півдні України, бюрократизацію та превалювання раціонального мислення та наукових досягнень. В. Головка взагалі виділяє період після селянської реформи 1861 року як окрему важливу ланку модернізації на теренах сучасної України, і визначає підприємців як основну рушійну силу цього процесу.² Тож можна сказати, що незважаючи на те, що навколо питання модернізації існує дискусія, його цілком можна застосовувати для характеристики процесів, що відбувалися у Харкові у другій половині XIX – на початку XX ст. і охопили усі сфери життя, в тому числі і повсякдення.

До початку XX століття саме модернізаційні зміни остаточно стали визначати нову реальність. Від того, наскільки сприятливими для модернізації були умови у тому чи іншому місці буквально залежала доля населених пунктів, оскільки тепер одна лише залізниця чи підприємство могли зробити з невеликого села містечко, а з містечка – промисловий центр чи транспортний вузол.³ Саме цей час став визначальним для формування поняття «місто» у тому розумінні, у якому ми знаємо його зараз.

---

¹ Поліщук Ю. Модернізація як теоретичний концепт: витоки, становлення, сучасні виклики // Наукові записки. ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса. 2015. Вип. 5-6 (79-80). С. 197.

² Головка В. Модернізації теорії // Енциклопедія історії України: Т. 7. Київ, 2010. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Modernizatsii_teorii (від 22.01.2024.)

³ Чорний Д. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.). Харків, ХНУ імені Каразіна, 2007. С. 23–24.

Друга половина XIX – початок XX століття стали часом стрімкого розвитку Харкова та перетворення його на великий торговельно-промисловий центр Наддніпрянської України. Цьому сприяв одразу комплекс факторів, більшість з яких як раз і пов’язані з модернізаційними змінами, дорогою яким відкрили реформи 1860-1870-х років. Розвиток транспортного сполучення, а саме залізниць, зробив Харків великим транспортним вузлом, а одночасно з тим швидке зростання кількості видобувних підприємств на теренах сучасного Донбасу спричинило зростання забезпечення харківської промисловості необхідною сировиною.¹ Розвитку торгівлі сприяла наявність тривалої традиції проведення ярмарок, що вже робило Харків певним центром торгівлі, а також зародків страхової та фінансової галузей, що з розвитком сполучення та зростанням великого капіталу перетворили Харків на привабливе місце для торгівлі. Міський простір Харкова в цілому стає більш модерним – місто розширюється, забудова ущільнюється та до початку XX ст. у центрі стає переважно кам’яною, з’являються нові центри тяжіння містян, такі як залізничний вокзал.²

На масштаб змін, що відбулися у місті, яскраво вказують статистичні дані. За даними, що наводять автори «Історії міст і сіл Української РСР», кількість підприємств у Харкові з 1871 по 1899 роки зросла з 79 до 259 дрібних та великих заводів, що означає значне зростання виробничих потужностей міста.³ За двадцять вісім років у місті було побудовано сорок сім металообробних та машинобудівних підприємств, що становить 26% від загальної кількості нових підприємств, а разом загальна частка важкої промисловості зросла з 15% у 1871 році до 23% у 1899 році.⁴ Населення ж міста за підрахунками авторів «Історії міст і сіл» зросло з приблизно 50 тис. у 1861 році до 198 тис. чоловік у 1901 році, тобто майже в

¹ Чорний Д. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.)...С. 38.

² Боженко А. Формування модерного міського простору м. Харкова у другій половині XIX – на початку XX ст. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. 2018. Вип. 20. С. 60–61

³ Історія міст і сіл Української РСР: у 26 т. Харківська область / за ред. Тронька П., Сіроштан М., Дяченко А. та ін. АН УРСР. Інститут історії. 1967. С. 73

⁴ Історія міст і сіл Української РСР: у 26 т. Харківська область / за ред. Тронька П...С. 74

чотири рази або на 396%, з яких наприкінці XIX – на початку XX століття було приблизно 12-14 тис. робітників, тобто 6-8% населення. До 1917 року, за підрахунками авторів, кількість робітників складала 35 тис., і переважна більшість з них працювали на підприємствах важкої промисловості.¹

Ця статистика демонструє одразу декілька важливих процесів, що відбувалися у Харкові другої половини XIX – початку XX століття. Наведені дані щодо розвитку промисловості підтверджують досить великі масштаби індустріалізації, яка охопила Харків після реформ 1860-1870-х років, а також приблизно демонструють зміни у соціальному та професійному складі населення, що вплинуло на їх повсякденне життя. Ці зміни відзначали і співавтори «Історії міста Харкова за 250 років його існування»: за їх підрахунками, кількість населення до 1905 року зросла з 61 тисячі мешканців у 1865 році до 204 тисяч мешканців у 1904 році, тобто населення міста збільшилося більш ніж у три рази.² Ці дані підтверджує і інформація з «Путівника по Харкову» 1915 року – за підрахунками його авторів населення Харкова з 1866 по 1912 роки збільшилося майже у чотири рази, при чому на 53 % лише за період з 1897 по 1913 рік.³ Дані про зміни кількості населення свідчать про масштаби урбанізації, на які дуже вплинула селянська реформа 1861 року, бо багато селян з різних регіонів пішли шукати заробітку у містах.⁴ І не тільки з Харківщини – оголошення у місцевій хроніці свідчать про те, що на постійний чи тимчасовий заробіток до Харкова приїздили селяни та робітники з більш північних губерній, наприклад, Курської та Воронежської.⁵ Багато з них осідали у місті, що впливало на етнічно-конфесійний склад населення, і вони приносили з собою свій спосіб життя.

¹ Історія міст і сіл Української РСР: у 26 т. Харківська область / за ред. Тронька П... С. 75.

² Багалій Д., Міллер Д. Історія Харкова за 250 років його існування. Том II. Репродукційне видання. Харків, 2004. С. 117–118.

³ Харьков: путеводитель для туристов и экскурсантов. Харьков. 1915. С. 7.

⁴ Багалій Д., Міллер Д. Історія Харкова за 250 років його існування... С. 50.

⁵ Об отбытии работников на север: Местная хроника // Южный край. 1899. № 6183. С. 3.

Наочною демонстрацією розширення кордонів Харкова та включення до його складу прилеглих населених пунктів можуть стати також плани міста 1887 (Дод. 1) та 1914 років (Дод. 2). Так, порівнюючи їх, можна помітити збільшення площі міста в усіх напрямках. На півночі та північному сході міста за 37 років була забудована Журавлівська вулиця та великі вільні площі по течіям річок Харків та Немишля, ущільнилася забудова по Московському та Білгородському шосе. На південному сході на місці колишніх міських вигонів для худоби була побудована гілка залізної дороги та паровозобудівний завод, а землі, що раніше належали міністерству внутрішніх справ, були забудовані. На півдні та південному заході міста значно розширилися території Основи, міський Карповський сад, що був у 1887 за межами міської забудови, у 1914 році вже оточений забудовою з усіх боків, а на заході забудовані колишні землі державних селян та частково забудовані порожні землі біля річки Лопань. Але загалом найбільша щільність населення на обох планах спостерігається у центральній частині міста між річками Харків та Лопань, територіях на південь від річки Харків до Немишлі і на захід від Лопані в бік Холодної гори.

Також надзвичайно важливим для Харкова, як і для інших міст, була реформа міського самоуправління 1870 року. «Міське положення» формально дозволяло долучитися до управління містом представникам усіх станів, але на практиці участь міщан, ремісників, різночинців та робітників була дуже обмеженою через майновий ценз та вимогу до володіння нерухомістю у межах міста. Але з іншого боку, це положення спричинило підвищення попиту на купівлю землі у приватну власність та приватне будівництво у межах міста, що, безперечно, стало ще одним з факторів зростання Харкова не лише за населенням, але і за територією. «Володіння будинком стало вигідною справою», -

характеризує ситуацію Д. Багалій, посилаючись на статистичні дані за 1870-ті роки.¹

Ці дані є дуже важливими для розуміння змін у житлових умовах, що відбулися не тільки під впливом власне технічного удосконалення та завдяки розвитку інфраструктури, а й через зростання щільності забудови та появу нових форм житла. А. Боженко акцентує увагу на посилення у другій половині XIX – на початку XX ст. районування міста за рахунок різної забудови та стану інфраструктури, що сприяло формуванню різної ідентичності у мешканців районів, що вважалися престижними або навпаки.² У середині XIX ст. забудова Харкова була переважно дерев'яна або дерев'яно-кам'яна, на околицях переважали хати-мазанки. За описами Д. Багалія, серед приватних будинків переважали двоповерхові споруди з червоної обпаленої цегли, але іноді будували і з сирих цеглин, що викликало тріщини у фасадах та підвищену вологість. Таке житло часто мало проблеми з провітрюванням приміщень, а також з пічним опаленням, бо використовувалися не дуже ефективні голландські печі.³ На першому поверсі у подібних будинках розташовувалися кухні, приміщення для зберігання продовольства та реманенту, а також кімнати для слуг. Це було спричинено підвищеною вологістю приміщень на нижньому поверсі, а також поганим утриманням тепла – температура на перших поверхах у таких будинках могла дуже сильно коливатися, що спричиняло високу захворюваність серед слуг. В низині перші фундамент могло ще й підмивати ґрунтовими водами, тож нерідкими були випадки підтоплення нижніх поверхів. На верхніх поверхах мешкали господарі, знаходилися вітальні та кімнати для гостей, зазвичай ці приміщення були більш придатними для житла. Усі господарські приміщення та вбиральні часто розташовувалися на вулиці та були переважно дерев'яними, або ж

¹ Багалій Д. І, Міллер Д. І. Історія Харкова за 250 років його існування (1655-1905)... С. 57

² Боженко А. Формування міського способу життя у другій половині XIX – на початку XX століття (на матеріалах м. Харкова). Харків, 2018. С. 76–77.

³ Багалій Д., Міллер Д. Історія Харкова за 250 років його існування...С. 54.

для цієї мети будувалися флігелі та різноманітні прибудови, що особливо ніяк не регламентувалися міською владою.¹

Дерев'яні та дерев'яно-кам'яні будинки були більш розповсюдженими у місті, і саме у них мешкала більша частина ремісників та міщан. Д. Багалій характеризує їх цілком позитивно, вказуючи на краще облаштування нижніх поверхів, кращу теплоізоляцію та в цілому подекуди більш здорові умови для життя, більш просторі двори та господарські приміщення.² До традиційних хат Д. Багалій під час опису ставиться більш зневажливо, оскільки вони були місцями проживання найбідніших прошарків населення міста. За його описом, хати будувалися з дерев'яних дошок чи кілків, обмазаних глиною та побілених, стріхи найчастіше були солом'яними і також вкритими глиною, аби запобігти пожежам, які, на жаль, часто охоплювали саме подібні помешкання і розповсюджувалися досить швидко. Але при усьому скепсисі до хат на околицях Д. Багалій відзначає, що їх внутрішнє облаштування було охайним, піч, у якій готували та біля якої спали, була доглянута та влаштована дуже грамотно, що свідчить про те, що в цілому ті, хто жили в хатах на околицях, мали непогані умови житла та дбали про своє помешкання.³

Такі хати облаштовувалися десятиліттями, і існували поколіннями – зафіксувати їх пощастило етнографу С. Таранушенку на початку 1920-х років, що зберегло для нас унікальні дані. Наприклад, історія хати на Валер'янівській вулиці демонструє цілий зріз епохи – побудована батьками господаря за 60 років до дослідження (тобто приблизно у 1860-1862 роках), ця хата була перероблена на те, що Таранушенко зве «дохідним будиночком»,⁴ тобто була поділена на три окремі приміщення-кімнати та пофарбована у однотонний зелений колір, що було очевидним впливом модернізації. Такі випадки наочно показують, яким чином

¹ Багалій Д., Міллер Д. Історія Харкова за 250 років його існування...С. 54–55.

² Багалій Д., Міллер Д. Історія Харкова за 250 років його існування...С. 55.

³ Багалій Д., Міллер Д. Історія Харкова за 250 років його існування...С. 55–56.

⁴ Таранушенко С. Хата по Валер'янівській вулиці // Старі хати Харкова. Харків. 1922 р. URL: https://uk.wikisource.org/wiki/Старі_хати_Харькова/Хата_по_Валерьянівській_вул._ч._73 (від 01.02.2024 р.)

трансформувалося суспільство та змінювалися реалії, коли хата на околиці Харкова з солом'яною стріхою перетворювалося на більш міське приміщення, де старі традиції зливалися з новими.

Окремо у переліку житлових споруд слід виділити прибуткові будинки, що наприкінці XIX – на початку XX ст. набули величезної популярності як серед харківських землевласників та підприємців, так і серед звичайних містян, серед яких квартири у прибудкових будинках мали попит.¹ Вони стали справді революційним явищем у будівництві, і багато власників нерухомості у центрі Харкова перебудовували свої маєтності на прибудкові будинки, деякі з них досі є прикрасою міста.² У таких будинках найчастіше мешкали представники середнього класу, тобто банкіри, чиновники, лікарі, офіцери та викладачі університетів. Стандартно вони виглядали так - чотири поверхи, нижній з яких відводився під заклади та магазини, оформлення у стилі модерн з характерними архітектурними елементами у вигляді пілястрів між поверхами та лаконічної ліпнини. Вхід до житлових приміщень був з двору, були наявні парадні та “чорні” сходи для слуг, планування квартир також у цілому було стандартним - вікна кращих квартир виходили на вулицю, а гірші приміщення дивилися на двір. У таких гірших приміщеннях мешкали або менш заможні орендарі, або прислуга господарів великих квартир, а найдешевше коштували квартири на горищах або у підвальних приміщеннях.³

Умови життя у квартирах чи кімнатах були вкрай різними, і ставлення до них харків'ян, відповідно, відрізнялося. Головними вимогами до житла у менш заможних категорій населення, зокрема, і у студентів, було те, щоб кімната була суха, тепла, без пацюків чи тарганів і бажано подалі від кухні чи санвузлу. Заможні харків'яни могли орендувати чи володіти квартирою на дев'ять-

¹ Боженко А. Формування міського способу життя у другій половині XIX – на початку XX століття (на матеріалах м. Харкова). Харків, 2018. С. 84.

² Багалій Д., Міллер Д. Історія Харкова за 250 років його існування...С. 78.

³ Дьяченко Р. Прибудкові будинки як елемент культури повсякденності та сфери гостинності міст України: культурно-історичний екскурс // Культурологія. 2018. № 60. С. 221–223.

дванадцять кімнат, і вимоги до житла та його облаштування у них були зовсім іншими. Згідно з оголошеннями у номері «Південного краю», датованого лютим 1905 року, у Харкові орендарі пропонували приміщення від однієї кімнати окремо до цілої квартири на дванадцять кімнат.¹ Середня ціна на оренду кімнати зі столом та іншими меблями ближче до центру міста складала 10-12 рублів на місяць, а світлу, теплу і суху квартиру з чотирма кімнатами у парадного виходу, з кухнею та водопроводом на вулиці віддавали за 30 рублів на місяць.

Квартира ж з дванадцятьма кімнатами з усіма тодішніми зручностями (ватерклозет, водяне опалення, простора кухня, ванна кімната, електричне освітлення, телефон) могла коштувати орендарю до 800 рублів на місяць,² що, для порівняння, було еквівалентно десяти-дванадцяти заробітним платням кваліфікованого робітника. У таких квартирах були передбачені також окрема кухня, численні службові приміщення, у тому числі і кімнати для обслуговуючого персоналу, гардеробні та комори. Усередині були найкращі меблі, модні тоді шпалери, каміни та буржуйки, щоб забезпечувати обігрів приміщення, дорогі картини, дзеркала та інші зручності. Найгірші кімнати могли коштувати дешевше, але умови життя у них були жахливими, особливо у порівнянні - пацюки, темрява (кімната могла бути зовсім без вікон), антисанітарія, вологість, пліснява та сусідство з кухнею або вбиральною, або взагалі усе на вулиці. Саме у таких кімнатах часто мешкали студенти харківських університетів, бо не могли дозволити собі щось більш пристойне.³

Щоб придбати чотирикімнатну квартиру з усіма зручностями в центрі потрібно було віддати 1200-1500 рублів, на Нетеченській чи Греківській – 700 рублів, на околицях міста у дерев'яних будинках однокімнатна квартира з кухнею

¹ Объявления // Южный край. 1902. № 6839. С. 7.

² Багалій Д., Міллер Д. Історія Харкова за 250 років його існування...С. 77

³ Кругляк М. Житлові умови студентства підросійської України наприкінці XIX – на початку XX ст. (на прикладі м. Харкова). Режим доступу: <http://politics.ellib.org.ua/pages-4782.html> (від 06.01.2024)

коштувала 69-120 рублів.¹ Тому більш поширеною практикою була оренда подібних квартир, бо володіти таким житлом було більш дорого та невигідно, ніж купити ділянку землі або готовий будинок у місті. Дороге житло в центрі та розвиток транспортного сполучення також сприяли заселенню околиць Харкова, таких як Журавлівка та Григорівка. Робітникам великих підприємств часто надавалися для житла бараки, колишні казарми чи квартири на околицях міста за пільговими цінами – до прикладу, квартира у кам'яному будинку для робітника коштувала 144-168 рублів на рік, що у порівнянні з орендою квартири у центрі міста за 360 рублів на рік. Умови життя навіть у казармах чи бараках були відносно непоганими – розділені за статями кімнати, окремі ліжка, а проблеми з вологістю та свіжою постіллю, що лишалися, були актуальними не тільки для житла робітників. Кваліфіковані робітники, такі як інженери, монтери та бригадники взагалі мали досить якісне житло з усіма зручностями та могли мешкати там з родинами чи співмешканцями.² Це прямо заперечує тези з «Історії міст та сіл Української РСР» про погані умови життя робітників у глухих непровітрюваних приміщеннях з великим скупченням людей та без розділу по статям.³ Звісно, такі умови також були поширені у Харкові, але вони не уявляли собою абсолютної більшості і були викликані не небажанням підприємців забезпечити робітникам гідне житло, а недостатньо високими темпами забудови, сезонністю роботи багатьох робітників з сіл та недостатній підтримці міської влади у питаннях забезпечення житлом загалом.

Про попит на квартири найяскравіше свідчать оголошення, які містяни публікували у «Південному краї», розраховуючи знайти собі житло (Дод. 3). За підрахунками, серед усіх запитів у вибірці номерів з 1894 по 1907 роки щодо оренди чи продажу квартири або кімнати виявилися найпопулярнішими запитами.

¹ Багалій Д., Міллер Д. Історія Харкова за 250 років його існування...С. 78

² Боженко А. Формування міського способу життя у другій половині XIX – на початку XX століття (на матеріалах м. Харкова). Харків, 2018. С. 91-92.

³ Історія міст і сіл Української РСР: у 26 т. Харківська область / за ред. Тронька П...С. 76-77.

До прикладу, у 1904 році з 41 оголошення щодо питань, пов'язаних з житлом, 33 стосувалися пропозицій щодо продажу чи оренди квартир, що становить 80 % від загальної кількості. До того ж, відсоток таких запитів постійно зростав майже десять років з 66% у 1894 році до 80% від усіх запитів у 1904 році, після чого загальний запит на оренду чи продаж квартири почав зменшуватися і у 1907 році повернувся у межі 60-65%. Але запит саме на пошук квартир та кімнат залишався майже незмінним лідером серед усіх опублікованих у «Південному краї» подібних оголошень.

Тут важливо також розглянути стратегії пошуку житла, до яких вдавалися мешканці Харкова, щоб знайти собі пристойні умови проживання. Періодичні видання дають нам чітко простежити одну з них – публікацію оголошень в публічному просторі чи періодичних виданнях з метою як продати квартиру, кімнату чи будинок, так і придбати. Тобто газети у цьому випадку виступали посередником між продавцем та покупцем, і зацікавлені продавці статистично публікували значно більше оголошень, чим ті, хто потребував житла. За оголошеннями у «Південному краю» можна помітити також сезонність попиту на житло. Саме за матеріалами періодики можна простежити, що більшу активність на житловому ринку харків'яни виявляли навесні-влітку, а показники за осінь та зиму були нижчими. Різниця може бути разюча – наприклад, у 1899 році, відносно спокійному у політичному та економічному вимірах, різниця між сезонами є разючою – ²¹ оголошення в січні проти 29 оголошень в червні.² Слід розуміти, що така різниця також може бути викликана політикою редакції, проте закономірність підтверджується і у 1904 році (13 оголошень у грудні проти 41 у липні того ж року),³ 1907 році (57 оголошень в вересні проти 67 в липні).⁴ Різниця

¹ Объявления // Южный край. 1899. № 6183. С. 4.

² Объявления // Южный край. 1899. № 6330. С. 4

³ Объявления // Южный край. 1904. № 8307. С. 5–6; Объявления // Южный край. 1904. № 8159. С. 5–6.

⁴ Объявления // Южный край. 1907. № 9124. С. 5–6; Объявления // Южный край. 1907. № 9184. С. 5–6.

не настільки разюча, що показово, але вона присутня з року в рік, що може вказувати про певну традицію ведення процесу купівлі-продажу житла.

Придбане чи орендоване помешкання могло мати меблі або бути порожнім, і від цього залежали подальші дії нових господарів. Найчастіше наявність чи відсутність меблів була вказана в оголошенні, і нові господарі чи орендарі могли або скористатися наявними меблями, або привезти свої меблі чи придбати їх, що також можна було зробити за посередництвом газетних оголошень. Це було розповсюдженою практикою протягом років і її популярність тільки зростала: у 1896 році у випуску «Південного краю» було розміщено три оголошення про продаж меблів,¹ у 1906 – сім оголошень,² а у 1912 – десять.³ Зазвичай меблі продавали комплектами, тобто до прикладу одразу шафа-кабінет, стіл, диван та два крісла⁴ або кілька шаф (гардероб, комод, шапка для білизни, буфет та книжкова шафа), дивани та крісла, мармуровий вмивальник.⁵ Найчастіше речі продавалися господарями, що виїздили з міста, і це зазначалося в оголошеннях додатково. Таким чином один комплект меблів міг служити декільком різним господарям, до прикладу, у 1906 році з 20 оголошень про продаж меблів 13 продавали через виїзд з міста.⁶ Це була зручна повсякденна практика, що допомагала при переїзді з місця на місце, бо можна було придбати ці ж меблі в новому місці, а не перевозити додатково за свій рахунок. Звісно, подібна практика була більше розповсюджена серед заможних прошарків населення, але для усіх прошарків населення продаж меблів комплектами з рук в руки був значно вигіднішим, ніж купівля нових предметів інтер'єру окремо.

Окремим видом житла, про яке важливо згадати, є так звані притулки для ночівлі (в оригіналі «ночлежные приюты»), які були місцем для тимчасово та

¹ Объявления // Южный край. 1896. № 6295. С. 4.

² Объявления // Южный край. 1906. № 8805. С. 8.

³ Объявления // Южный край. 1912. № 10805. С. 8.

⁴ Кабинет, стол, диван и два кресла: Объявления // Южный край. 1913. № 11286. С. 8.

⁵ Продается мебель: Объявления // Южный край. 1906. № 8805. С. 8.

⁶ Объявления // Южный край. 1906. № 8889. С. 7-8.

подекуди і для постійного проживання найбільш незахищених категорій населення Харкова. За результатами дослідження 1879 року, яке провів М. Томашевський з метою усунення перенаселення у притулках для ночівлі, у таких будинках перебували в основному робітники, що не мали постійної роботи або працювали за копійки.¹ Більшість з них були чоловіками, але у таких притулках перебували і жінки з дітьми – за підрахунками Томашевського, співвідношення жінок та чоловіків було приблизно 7 до 20. Чоловіки, жінки та діти, навіть немовлята, часто мешкали у загальних кімнатах та спали на долівці замість ліжок.² Дослідник також наголошував на ухиленні багатьох мешканців подібних установ від перепису та окремо відмітив велику кількість серед присутніх людей з алкогольною залежністю та скрутним положенням у житті, тобто безробітних або тих, що знаходилися під наглядом поліції. Безперечно, серед мешканців таких притулків були і порядні та законослухняні люди, що відмічає і дослідник, але найчастіше подібні притулки сприймалися як місце побутування скрути та бідності, і харків'яни з більш заможних прошарків намагалися їх оминати.

За постановами Харківської міської думи 1883 та 1911 років притулки для ночівлі повинні були бути теплими, чистими і сухими, мати окремі кімнати для жінок та чоловіків, а також бути офіційно зареєстрованими та мати вивіски.³ Правилами також заборонялося використовувати притулки для ночівлі як місце постійного проживання, зберігати там горючі матеріали, а також зобов'язували власників забезпечувати гостей питною водою, чистою постіллю та повідомляти про випадки захворювань. На жаль, цих правил власники подібних установ швидше не дотримувалися, про що свідчить одразу кілька джерел. По-перше, на

¹ Томашевский М. Результаты однодневной переписи обитателей ночлежных приютов г. Харькова, произведенной 7-го февраля 1879 года // Записки Императорского Харьковского университета. 1879 года. 1881. Т. 2. С. 64

² Томашевский М. Результаты однодневной переписи обитателей ночлежных приютов г. Харькова, произведенной 7-го февраля 1879 года... С. 65.

³ Сборник обязательных постановлений для жителей г. Харькова, составленных Харьковской городской Думой 1909–1914 г.: Продолжение сборника обязательных постановлений для жителей г. Харькова, составленных Харьковской городской Думой 1887–1909 г. / Харьковская городская Дума. Харьков: Типография «Мирный труд», 1915. С. 20-22.

сторінках періодичних видань як в 1882 році,¹ так і у 1910 році звертається особлива увага на антисанітарні умови у притулках для ночівлі. Особливо гостро проблема постала на початку XX ст., коли такі притулки стали основним місцем розповсюдження черевного тифу у Харкові, що дуже погіршило епідеміологічну ситуацію у місті.² Містяни намагалися запропонувати ініціативи, що б попередили подібний розвиток подій – і створення притулків, які б утримувалися за кошти міської громади, і постійні санітарні інспекції та проведення дезінфекції. Але часто підпільна та нелегальна робота таких притулків та позиція їх власників заважали радикальним змінам у цьому напрямку, хоча реакція суспільства спонукала міську владу до дій.

Тож можна підсумувати, що житлові умови у Харкові другої половини XIX – початку XX ст. були вкрай різними та сприймалися їхніми мешканцями по-різному. Але мінімальний рівень комфорту визначався в цілому однаково – сухе, світле та тепле приміщення, бажано з кам'яним фасадом та подалі від кухні чи санвузлу, з мінімальним набором меблів. Далі в залежності від соціального статусу вимоги до комфорту підвищувалися, а також зростали відповідно до розвитку технологій – якщо у 1880-х роках максимальним рівнем комфорту вважалося наявність пічного опалення та проведення водогону, то на початку XX ст. вимоги до комфорту у приміщеннях помітно зросли, і включали вже електричне освітлення, бажано водяне опалення та телефонний зв'язок прямо у будинку.

Це яскраво підтверджують рекламні оголошення у випуску «Південного краю» 1912 року, де, на відміну від навіть 1905 року, майже в кожному оголошенні додатково вказуються умови проживання.³ До прикладу, на Старомосковській вулиці господарі готові були здати в оренду кімнату з

¹ Комиссия, осматривающая существующие в Харькове ночлежные приюты, пришла к самым печальным заключениям // Южный край. Харьков, 1882. № 377. С. 2.

² Областной съезд по борьбе с эпидемиями // Утро. Харьков, 1910. № 1054. С. 7.

³ Объявления // Южный край. 1912. № 10543. С. 8.

електричним освітленням та опаленням, як і декілька інших квартир у центральній частині тогочасного Харкова біля Університетського саду, на вулицях Конторській, Пушкінській та Мироносицькій. Для порівняння, у 1905 році в ту ж дату, 11 січня, не було запропоновано жодної кімнати з подібними умовами для життя, запропоновані кімнати мали тільки стіл, а одна з них взагалі була темною, тобто не мала вікон.¹ Тобто можна наочно побачити, як модернізація вплинула на сприйняття харків'ян щодо житла та як саме вона сприяла підвищенню вимог до облаштування будинків. Це торкнулося навіть притулків до ночівлі, до яких стали виявляти більш суворі вимоги, але, на жаль, найбільш прошарки населення Харкова продовжували жити подекуди в солом'яних хатах та темних напівпідвальних приміщеннях, хоча їх вимоги до комфорту також зростали – серед 41 оголошення немає ні однієї кімнати, що була б зазначена як темна, навіть серед оголошень, що стосуються більш віддалених від центру міста районів.²

Розвиток інфраструктури міста протягом всього XIX – початку XX століття лишався актуальною та болючою темою для харків'ян. На сторінках харківських газет час від часу з'являлися гнівні коментарі, есеї чи цілі статті, присвячені критиці стану цивільної інфраструктури у місті. Звісно, для людини, яка до прибуття у місто проживала в повітовому місті Російської імперії, Харків здавався великим центром, де концентрувалося усе, що в їх уявленні було міським та «культурним» життям. Яскравим прикладом є спогади Х. Д. Алчевської про її перші враження від Харкова у 1862 році: «Харків здався мені ледь не столицею в порівнянні з нашим задрипаним містечком (мається на увазі Курськ, з якого Христина Данилівна переїхала після заміжжя до Харкова). Я проходила повз університет з відчуттям втаємниченого благоговіння....Опинившись в культурному місті, я вся горіла бажанням зануритися в суспільну діяльність та

¹ Объявления // Южный край. 1905. № 8331. С. 6.

² Объявления // Южный край. 1912. № 10543. С. 8.

зробити в житті щось велике, гарне».¹ Але у порівнянні з іншими великими губернськими центрами України, такими як Київ та Одеса, Харків часто програвав за рівнем життя та благоустрою. Цікавими щодо цього є думки харків'ян-сучасників, які вони висловлювали, порівнюючи Харків з іншими містами під час своїх подорожей. Зокрема, один з сучасників на сторінках «Південного краю» за 1880 р. під час опису своєї подорожі містами України проводить порівняння міської інфраструктури Києва та Харкова не на користь останнього, особливо у замощенні вулиць та водовідведенні. За думкою автора, у порівнянні з Одесою Харків значно поступався за кількістю лікарень та шкіл, щодо Києва також спостерігався гірший рівень благоустрою, але місто поступово розвивалося та певні проблеми знаходили своє вирішення.² Тобто можна побачити, що самі харків'яни на початку 1880-х років досить критично ставилися до облаштування свого міста та бажали покращень стану інфраструктури у місті.

На думку професора А. Шимкова, у 1880 році стан інфраструктури Харкова був настільки критичним, що приносив більшу смертність, ніж у середньостатистичному європейському місті, а також чисельні збитки як для керівництва міста, так і для міських мешканців. За його підрахунками, впровадження водогону було для міста на 10% вигідніше, ніж риття нових колодязів та розвезення води по місту, особливо враховуючи якість води, а смертність від хвороб, викликаних антисанітарією, становила на 0,5% більше, ніж у провінційному європейському місті.³ Професор також висловив своє невдоволення брудом на вулицях, станом доріг та мостових, переміщення по яких завдавало збитків власникам транспортних засобів. Наведені дані наочно демонструють вплив розвитку міської інфраструктури на повсякденне життя — щоденно харків'янам доводилося витрачати більше грошей на воду через

¹ Алчевская Х. Передуманное и пережитое: дневники, письма, воспоминания. Москва. 1912. С. 30.

² Местная хроника // Южный край. Харьков: Типография «Южного Края». 1880. № 14. С. 2-3

³ Шимков А. Во что обходится городу Харькову его неблагоустройство?: Местная хроника // Южный край. 1880. № 24. С. 2.

відсутність водогону, страждати від забрудненого повітря та вулиць та неналежного контролю над санітарними умовами на ринках та у крамницях, а також мати труднощі з переміщенням містом через стан доріг.

Дороги у Харкові до початку XX ст. були звивистими і часто закінчувалися тупиками чи непрохідними місцями через самовільну забудову без жодного плану та наявність великих приватних володінь. Облаштування тротуарів також бажало кращого і довгий час лежало на плечах приватних осіб, а не міста, що також впливало на швидкість та ефективність заощення доріг.¹ У 1872 році міська влада посилила контроль за станом доріг, а на початку XX ст. почала їх перебудову задля поліпшення руху пішоходів та транспорту. Д. Багалій та Д. Міллер вже як сучасники подій стверджують, що більшість харківських вулиць до 1905 року стали прохідними, хоча під час негоди городяни подекуди відчують труднощі з переміщенням вулицями через бруд та у низинах через накопичення там води та проблеми з водовідведенням.²

Загалом за двадцять років стан інфраструктури у місті значно покращився, про що свідчать відгуки самих харків'ян про стан міської інфраструктури у 1900 році. Зокрема, перевірка, що була проведена у грудні 1900 року на харківських базарах, знайшла лише кілька випадків порушення санітарних умов у вигляді протермінованого м'яса,³ будувалися нові шляхи сполучення, такі як міст через річку Харків,⁴ і загалом проблеми з інфраструктурою майже не згадуються, окрім пожеж, що відбувалися у місті доволі часто, особливо в період масових святкувань. Ще за десять років, у 1910 році, у грудні актуальним було питання облаштування міської каналізації,⁵ а також вирішувалися проблеми, пов'язані з

¹ Боженко А. Формування міського способу життя у другій половині XIX – на початку XX століття (на матеріалах м. Харкова). Харків, 2018. С. 82-83.

² Багалій Д., Міллер Д. Історія Харкова за 250 років його існування...С. 452.

³ Санитарный осмотр базаров: Местная хроника // Южный край. 1900. № 6882. С. 3.

⁴ Езда по Харьковскому временному мосту: Местная хроника // Южный край. 1900. № 6885. С.4

⁵ Канализация в Харькове: Местная хроника // Южный край. 1910. № 10159. С. 4

рухом кінного трамваю¹ та санітарною експертизою установ у Харкові.² Ситуація з каналізацією у місті була важкою, і якщо водогін охоплював майже усю центральну частину міста та 10-20% населення на околицях, то каналізація почала будуватися лише у 1911 році та до початку Першої світової війни не охоплювала і 15% споживачів.³ Але, проаналізувавши ставлення містян до питань інфраструктури, можна підсумувати, що ці проблеми все ще були дуже актуальні, проте за тридцять років самосвідомість харків'ян змінилася, як і сприйняття ними міста, що стало менш критичним та більш схвальним до змін. Це може бути пов'язано і зі зміною позиції редакції самого «Південного краю», але ця тенденція загалом свідчить про поступове вирішення проблем Харкова в ході модернізації міста.

Проте варто розуміти, що впровадження нових технологій та інновацій у міське життя доволі часто викликало численні проблеми та занепокоєння населення міста темпами, умовами чи наслідками їх впровадження. Яскравим прикладом є зведення водогону у Харкові, яке від моменту початку збору коштів до переходу водогону у власність міста після чисельних судів зайняло близько шістдесяти років. У зборі коштів, що розпочався у 1846 році і тривав до початку 1870-х років, взяли участь купецтво, духовенство, дворянство та цехові ремісники, а сам водогін почав функціонувати у 1881 році з десяти водозбірних будок.⁴ Саме на початку 1880-х років питання водогону було найбільш актуальним серед містян, про що свідчать публікації на сторінках місцевих газет. Мешканці Харкова були настільки занепокоєні якістю води, що відомому харківському інженеру Е. Герцу довелося опублікувати велику статтю-роз'яснення.⁵ Ця стаття яскраво демонструє загальний рівень занепокоєння та недовіри суспільства до нового

¹ Наша конка: Местная хроника // Южный край. 1910. № 10156. С. 4

² Организация городской санитарной комиссии: Местная хроника // Южный край. 1910. № 10164. С. 6.

³ Боженко А. Формування міського способу життя у другій половині XIX – на початку XX століття (на матеріалах м. Харкова). Харків, 2018. С. 94.

⁴ Ховтура А. Становлення та модернізація соціальної інфраструктури губернських міст Лівобережної України (кінець XVIII – початок XX ст.). Харків, 2021. С. 54

⁵ Герц Э. К вопросу о цинкованных водопроводных трубах // Южный край. Харьков, 1881. № 105. С. 1.

водогону, що в цілому могло змушувало людей надавати перевагу колодязній воді та жити по-старому. У жителів околиць та незаможних категорій населення іншого вибору не було до 1910-х років – водопровідна вода була доволі дорога, а проведення водогону на околиці зтягувалося через характер будівництва та недофінансування, через що там постійно спостерігалися спалахи холери та дифтерії внаслідок вживання неякісної питної води з колодязів.¹

Через санітарні умови та повільний розвиток водогону з каналізацією велику роль відігравали розвізники води та команди асенізаторів. Вони повинні були слідувати переліку правил, що публікувала Харківська міська дума у періодичних виданнях, у тому числі таких, як «Харківський календар». За правилами, опублікованими у випуску за 1887 рік, розвізники води отримували безкоштовний дозвіл на свій промисел за умови проходження медичної комісії та наявності свідоцтва про благонадійність, що уявляло собою довідку з поліції про відсутність судимостей. Також багато уваги було приділено поведінці водовозів – вони не повинні були бути галасливими, порушувати спокій інших мешканців та возити воду напідпитку, а також лишати бочки відкритими, а коней – без нагляду.² Керуючись принципом, що правила, які виробляло міське самоврядування у XIX столітті, часто були пов'язані з конкретними прецедентами, стане ясно, що розвізники води були частими учасниками конфліктних ситуацій у місті, що потребувало втручання навіть з боку міської влади. Правила щодо асенізаторів та їх роботи були схожими, проте передбачали роботу в визначені нічні години та організований вивіз відходів у визначені владою місця, а також передбачав проведення дезінфекції в окремих випадках.

Розвиток освітлення у місті також був болючою та актуальною темою, бо через неналежне освітлення вулиць та провулків зростав ризик отримання травм

¹ Боженко А. Формування міського способу життя у другій половині XIX – на початку XX століття (на матеріалах м. Харкова). Харків, 2018. С. 94-95.

² Харьковский календарь на 1887 год (год пятнадцатый): в 2 т. / под редакцией П. С. Ефименко. Харьков: Издание харьковского губернского статистического комитета, 1886. С. 444-445.

та здійснення різного роду злочинів.¹ Питання освітлення, на відміну від каналізації, водогону та водяного опалення, вирішувалося швидше і ситуація у Харкові на тлі інших міст була середньостатистичною. У другій половині XIX століття освітлення Харкова було переважно гасовим, а з 1890-х років почалася повільна заміна гасових лам на електричні. За статистикою з праці А. Боженко щодо формування міського простору Харкова,² у 1910-х роках у Харкові з усіх ліхтарів було 17% газових, 31 % газових та 52% електричних ліхтарів, що означає, що більше половини ліхтарів у місті була електричними. У 1890-х, до прикладу, ця частка складала лише 18%, що свідчить про досить швидку електрифікацію вуличного освітлення у місті.

На тих околицях міста, де ще існувало гасове освітлення, були частими випадки крадіжки гасових ламп з вулиць для особистого використання – за 1901 рік було вкрадено 2500 ламп, що спричинило посилення поліцейського контролю, і завдяки цьому кількість крадіжок зменшилася до 1700 ламп, але масштаби все одно вказують на проблему освітлення осель, які у більшості не були підключені до електричної мережі та освітлювалися гасом.³ До електрики були підключені здебільшого будинки в центрі Харкова, бо оплата за електрику була дуже дорогою для середньостатистичного домовласника у місті. Решта осель освітлювалася свічками чи гасовими лампами, що збільшувало вірогідність виникнення пожеж у місті.

Протягом другої половини XIX – початку XX ст. пожежі у Харкові були частиною буденного життя у місті, і подекуди досягали великих масштабів, випалюючи цілі вулиці. Про розповсюдженість пожеж яскраво свідчить місцева хроніка: у 1863 році у «Харківських губернських відомостях» було запропоновано проект уставу спілки взаємного страхування від вогню, що мала на меті

¹ Местная хроника // Южный край. 1881. № 98. С. 3.

² Боженко А. Формування міського способу життя у другій половині XIX – на початку XX століття (на матеріалах м. Харкова). Харків, 2018. С. 96-97.

³ Керосиновое освещение улиц: Местная хроника // Южный край. 1903. № 7609. С. 3

полегшити відновлення домогосподарств після пожеж та компенсувати збитки шляхом накопичувальних внесків власників.¹ Це було досить вигідною пропозицією для власників нерухомості у Харкові, особливо враховуючи, що будівлі у другій половині XIX ст. часто зводилися стихійно та без урахування пожежної безпеки.

Також існували проблеми і з забезпеченням пожежних частин, через що пожежа могла не бути вчасно погашена та могла розповсюдитися на цілу вулицю. Проблеми з закупівлею неякісних та несучасних для початку 1880-х років висвітлює І. Фесенко, обґрунтовуючи необхідність відкриття у Харкові промислово-технічного музею, метою якого було б перш за все інформування громадян про інновації.² При чому ставалися і випадки неправильного використання обладнання внаслідок недосвідченості пожежних команд у користуванні новими технологіями. До прикладу, у номері «Південного краю» описується казусна ситуація, коли пожежна команда під час гасіння вогню на Суздальському ряду використала неправильний кран для подачі води, що призвело до несправності самого крану та відсутності води відповідно, хоча завдяки додатковому обладнанню пожежу було погашено.³ Проте роль пожежних команд, попри подекуди неякісне обладнання та недосвідченість працівників на початку їх впровадження, була величезною, про що яскраво свідчить ще один випадок пожежі на Москалівській вулиці, яка була вчасно погашена пожежною командою, що запобігло вигорянню щільної забудови.⁴

Трагічні наслідки та масштаби пожеж у Харкові також потрапляли на сторінки періодичних видань. До прикладу, за одну ніч 29 липня 1881 року у місті відбулося одразу три пожежі: одна на Благовіщенському базарі, де згоріло кілька крамничок, інша на Старомосковській вулиці, де вигорів шинок та кілька лавок, а

¹ Проект устава Харьковского общества взаимного страхования имущества от огня // Харьковские губернские ведомости. 1863. № 6. С. 1-2.

² Фесенко И. Значение для города промышленно-технического музея // Южный край. 1881. № 30. С. 1-2.

³ Местная хроника // Южный край. 1881. № 157. С. 1.

⁴ Местная хроника // Южный край. 1881. № 164. С. 1.

третя на Холодній горі, де згорів будиночок.¹ Ці пожежі завдали величезних збитків власникам, які допомагали компенсувати страхові товариства – деякі власники крамниць та будинків задля компенсації можливих збитків реєструвалися одразу у декількох страхових товариствах та щорічно сплачували туди внески. До прикладу, збитки від 23 пожеж, які відбулися у Харкові у 1885 році, становили 143 тисячі 550 рублів, що на сучасні гроші складало би приблизно 864 мільйона гривень.² До того ж, часто при гасінні людям доводилося спиратися самим на себе та гасити пожежу власноруч або з допомогою сусідів та родичів, бо пожежних команд на усе місто не вистачало, особливо коли в один день траплялося одразу кілька пожеж. Тому питання пожежної безпеки до початку XX ст. залишалося не до кінця вирішеним.

Разом з електрифікацією міста великий вплив на повсякденне життя харків'ян здійснив розвиток зв'язку та міжміського транспортного сполучення. Ці два чинники вплинули на зміни у культурі спілкування та взагалі у способі життя, який могли вести міські мешканці. Покращення системи поштового зв'язку, поширення телеграфного та телефонного сполучення докорінно змінили спосіб життя харків'ян кінця XIX – початку XX ст. У 1860-х роках були створені міські пошти, що значно полегшило життя містян – до того містяни в основному були вимушені або вирішувати справи особисто, або винаймати прикажчиків, які б надсилали листи в інші населені пункти. Від 60-х років XIX ст. містяни могли відправляти свою кореспонденцію та посилки через поштові скриньки або поштові відділення, кількість яких у місті поступово збільшувалася.³ Завдяки розвитку залізниці та появи поштових вагонів кореспонденція та посилки стали доходити швидше, і те, що раніше чекали тижнями, можна було отримати протягом кількох днів.

¹ Местная хроника // Южный край. 1881. № 203. С. 2.

² Харьковский календарь на 1887 год (год пятнадцатый): в 2 т. / под редакцией П. С. Ефименко. Харьков: Издание харьковского губернского статистического комитета, 1886. С. 290.

³ Шляхов О. Б. Поштово-телеграфний та телефонний зв'язок в Україні в другій половині XIX — на початку XX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. № 28. 2018. С. 207-208.

Таким чином, покращення поштового зв'язку зробило легшим ділові та особисті контакти на більш віддалених територіях, а також в самому місті. Тепер в Харкові можна було не передавати документи чи повідомлення особисто, а скористатися послугами пошти, що було особливо актуальним для міської інтелігенції. До 1914 року до Харкова, за підрахунками Співки любителів природи, надходило щорічно 15 мільйонів листів тільки ділової документації та 150 тисяч посилок та приблизно стільки ж надсиалося з міста, що свідчить про великий попит на поштове сполучення та масштабний обіг документів та посилок поштою.¹ У самому місті на 1914 рік налічувалося вже 9 поштово-телеграфних відділень, а також була розвинена система поштових скриньок – жовті були призначені для листів з інших міст, а сині для внутрішньої кореспонденції. Поштарі забирали внутрішню кореспонденцію чотири рази на день, що свідчило про оперативність роботи внутрішньої міської пошти та наявність безперервної комунікації листами, що дозволяло ефективну роботу різним установам.²

Телеграф з'явився у Харкові у 1857 році, і це дозволило містянам ще більш ефективно та швидко зв'язуватися з зовнішнім світом, особливо щодо міжміських та міжнародних відправлень. Вартість одного слова у повідомленні, переданому телеграфом, становила 5 копійок, за відправлення брали ще 15 коп., за міжнародні відправлення брали послівно.³ До 1880-х років телеграфний та поштовий зв'язок у Харкові стали працювати у тісній взаємодії, а також розрослася мережа поштарів та рознощиків листів, які доставляли поштові відправлення від та до адресатів. Саме з поштарями у Харкові час від часу виникали проблеми, бо платню вони отримували низьку, а оплату за доставку листів не мали права брати. Незважаючи на це, деякі поштарі, перш ніж віддати кореспонденцію чи посилки, вимагали від

¹ Харьков: путеводитель для туристов и экскурсантов. // Харьковское общество любителей природы. Харьков. 1915. С. 13.

² Харьков: путеводитель для туристов и экскурсантов. // Харьковское общество любителей природы. Харьков. 1915. С. 49.

³ Шляхов О. Б. Поштово-телеграфний та телефонний зв'язок в Україні в другій половині XIX — на початку XX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. № 28. 2018. С. 212-213.

адресантів сплатити за доставку під погрозою не віддати надіслане. Такий випадок описує невідомий харків'янин, що назвався Монмарком – він описав випадок, коли за відправлення поштар наполегливо вимагав у нього п'ять копійок, що викликало у нього крайнє обурення.¹

Це були не єдині проблеми, що переслідували поштово-телеграфне сполучення у місті. До прикладу, через погану погоду пошта могла не надходити днями, і навіть тижнями взагалі, а телеграфні лінії працювали з перебоями. До того ж, в дорозі поштарям могли нашкодити, а поштові вагони – пограбувати. До прикладу, у одному з номерів «Південного краю» було описано яскравий випадок пограбування пошти та нападу на поштаря, що відбувся на одній зі станцій Курсько-Харківсько-Азовської залізниці, і цей випадок не був поодиноким.² Часто навіть самі робітники залізниці читали чужу кореспонденцію, особливо газети чи журнали, через що вони надходили замовникам пом'ятими та забрудненими.³ Тому поштово-телеграфне сполучення, хоч і стало у другій половині XIX – на початку XX ст. більш ефективним, проте це зовсім не означало, що воно позбулося усіх недоліків та проблем, які ставали на заваді спілкуванню харків'ян між собою та з людьми поза межами міста.

Телефонне сполучення почало з'являтися у Харкові у 1888 році, коли було відкрито міську телефонну станцію. Процес облаштування телефонних станцій по Російській імперії було розпочато ще у 1881 році, але тільки в середині 1880-х років імперська влада зрозуміла його прибутковість, тому телефонна станція у Харкові з'явилася пізніше, ніж могла б.⁴ Загалом активні розмови про телефонний зв'язок у харківських періодичних виданнях почалися ще у 1882 році, коли у «Харківських губернських відомостях» почали з'являтися репортажі про використання телефону в різних цілях. До прикладу, на початку десятиліття в

¹ Монмарк. Письмо в редакцию // Южный край. 1881. № 6. С. 1-2.

² Разграбление почты и покушение на жизнь почтальона // Южный край. 1894. № 4622. С. 2.

³ Местная хроника // Южный край. 1894. № 4546. С. 3.

⁴ Шляхов О. Б. Поштово-телеграфний та телефонний зв'язок в Україні в другій половині XIX — на початку XX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2018. № 28. С. 218-219.

газеті з'являються статті з оглядами виставок за кордоном та у столиці імперії, що демонстрували застосування телефону та його можливі моделі.¹ Телефон у використанні харків'ян за матеріалами періодичних видань можна побачити вже на початку 1890-х років. Звісно, спочатку телефони використовували в основному тільки підприємці чи купці, яким він значно спрощував прийом замовлень та ділові взаємовідносини. До прикладу, у номері «Південного краю» від 1894 року на початку вже пропонується телефонний номер редакції, а в рекламі Великого Московського готелю у Харкові зазначається, що він, окрім більярду, бібліотеки та ванних кімнат має ще і телефон.² У 1914 році в Харкові, за підрахунками в «Путівнику», налічувалося 4000 телефонів, але більшість з них продовжувала належати установам, а не конкретним містянам через високу вартість зв'язку.³ Таким чином, до початку XX ст. телефон все ще лишався предметом розкоші, доступним тільки окремим категоріям населення, проте серед заможних прошарків населення, ділових та банківських установ телефон здійснив справді вагомий зміни у спілкування, поліпшивши його.

Розвиток транспортної інфраструктури у самому місті також був важливим аспектом у процесі урбанізації та модернізації Харкова та відіграв значну роль у повсякденному житті містян. Поява та побудова кінної залізної дороги зіграла величезну роль у житті містян та була предметом їх певної гордості, коли у 1882 році було відкрито першу лінію, хоча Харків був не першим містом на Наддніпрянщині, де вона з'явилася.⁴ Вже у 1890-х «конка» почала вважатися застарілим та не найдешевшим засобом переміщення порівняно з електричним трамваєм, який вже почали застосовувати в інших містах.⁵ Але про її величезну роль у житті містян та кількість користувачів красномовно свідчать навіть сухі

¹ Телефонное устройство на электрической выставке: Внутренние известия // Харьковские губернские ведомости. 1882. № 16. С. 1.

² Большая московская гостиница // Южный край. 1894. № 4489. С. 1.

³ Харьков: путеводитель для туристов и экскурсантов. Харьков. 1915. С. 14.

⁴ Боженко А. Формування міського способу життя у другій половині XIX – на початку XX століття (на матеріалах м. Харкова). Харків, 2018. С. 96-97

⁵ Багалій Д., Міллер Д. Історія Харкова за 250 років його існування...С. 456.

підрахунки з газетної статті – за 1902 р. білети на кінній залізній дорозі придбали 6823408 разів (білет коштував 5 коп., таким чином у середньому за добу купували 18 694 білети) та оформили 1657 абонентських книжок за 3 руб. 50 коп.¹ Білети були настільки дешевими для харків'ян, що літні жінки з околиць міста могли користуватися трамваєм заради розваги, а не лише заради поїздки кудись у справах.²

На початку XX ст. у Харкові було введено та розширено трамвайне сполучення, що поліпшило умови пересування містом. На відміну від «конки», електричний трамвай був значно швидшим, а система білетів та проїзних була ефективніше. До прикладу, трамвайні тарифи варіювалися в залежності від часу доби, а також існувала система пересадки за зниженою ціною, що дозволяла містянам значно економити та скорочувати весь час. У всякому випадку, ставлення містян до трамваю у 1913-1914 роках свідчить про те, що вони обирали трамвай як кращий вид громадського транспорту та жалілися на обслуговування «конки», що багато говорить про зручність та ефективність трамвайної мережі.³

Цікавим джерелом щодо розвитку міської транспортної інфраструктури та самоврядування є збірка постанов Харківської міської думи з 1909 по 1914 роки.⁴ Збірка містить 18 розділів, що доповнюють попередньо опубліковані на сторінках «Харківських губернських відомостей» постанови міської думи, що діяли з 1889 по 1909 рік. Вони демонструють сприйняття владою нових явищ, які ввійшли в повсякденне життя міста, таких як трамваї, кінотеатри та автомобілі, а також їх розповсюдженість та необхідність створення такого доповнення. Зокрема, правила поведінки у трамваї, найвірогідніше, побудовані за практичними випадками: пасажирам, окрім заборони розмовляти з водієм та торкатися обладнання,

¹ Местная хроника // Южный край. 1903. № 7608. С. 3.

² Удовенко Л. Дозвілля харківців наприкінці XIX – на початку XX століття. // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2012. № 1006. С. 71-72

³ Харьков: путеводитель для туристов и экскурсантов. Харьков. 1915. С. 15-16.

⁴ Сборник обязательных постановлений для жителей г. Харькова, составленных Харьковской городской Думой 1909–1914 г.: Продолжение сборника обязательных постановлений для жителей г. Харькова, составленных Харьковской городской Думой 1887–1909 г... С. 1.

рекомендується готувати дрібні гроші для кондукторів, заборонено не тільки висіти на транспортному засобі, але і заходити до трамваю з гострими шляпними булавками.¹

Постановами міської думи регламентувалася робота і приватних перевізників, що грали значну роль у транспортному русі Харкова. Перевізники Харкова поділялися на дві основні категорії: легкі та ломові, тобто ті, що керували пасажирським або вантажним перевезенням. Пасажирські екіпажі могли бути однокінними (так звані «ваньки», найдешевший та найрозповсюдженіший тип перевезень), двокінними чи трикінними, а вантажними вважалися усі ті фургони та екіпажі, що перевозили продукти харчування, галантерею, табачні вироби, будівельні матеріали, також до цієї категорії відносили катафалки.² Перевізники за визначенням могли бути і чоловіками, і жінками не старше 60 років без судимостей та з гарним здоров'ям, вони повинні були реєструватися та носити визначену постановами міської думи форму.³ Більшість візниць, звісно, були чоловіками, і для деяких це був основний та доволі прибутковий заробіток, особливо якщо вони працювали по згоді, а не за встановленими містом цінами на проїзд. До того ж, у місті була певна кількість приватних візниць, про що свідчать газетні оголошення – у 1912 році серед усіх оголошень про пошук роботи кучери пропонували свої послуги двічі.⁴

Наприкінці XIX - початку XX ст. розповсюдженою стала купівля транспортних засобів через оголошення у газетах. Через газетні оголошення продавали будь-який транспорт – від коней та кінних екіпажів до велосипедів, мотоциклів та автомобілів з моменту їх появи та розповсюдження. Оголошення у газетах дозволяють простежити еволюцію транспортних засобів: до прикладу, у

¹ Сборник обязательных постановлений для жителей г. Харькова, составленных Харьковской городской Думой 1909–1914 г...С. 4.

² Сборник обязательных постановлений для жителей г. Харькова, составленных Харьковской городской Думой 1909–1914 г...С. 25.

³ Сборник обязательных постановлений для жителей г. Харькова, составленных Харьковской городской Думой 1909–1914 г...С. 24.

⁴ Объявления // Южный край. 1912. № 11060. С. 10.

1882 році продавалася тільки карета для переміщення містом та пара поні зі збруєю,¹ у 1894 році продавали карету та коня, а також одяг для велосипедистів,² у 1906 році продавалися три карети,³ а вже у 1912 році продавалися автомобіль, велосипеди, екіпажі та сані, тобто значно більше видів транспортних засобів, ніж у попередні періоди.⁴

Загалом перші згадки про велосипеди в періодичних виданнях Харкова з'явилася в статті у «Харківських губернських відомостях» у 1869 році, де реакція населення на велосипед у Петербурзі, а потім і у Києві була описана достатньо красномовно. У травні 1869 року репортер зазначає, що в Петербурзі велосипед привернув увагу через ставлення до нього у Європі,⁵ а вже у другій половині травня «Харківські губернські відомості» переповідають про навчання катанню на велосипедах у Петербурзі.⁶ Вже у червні 1869 року французький велосипедист з'явився у Києві та привернув до себе загальну увагу на дорогах – візничі та перехожі переслідували його, і цю історію захоплено переповідали і харківські газети.⁷ Вже восени того ж року магазин Г. Пономарева у «Харківських губернських відомостях» обіцяв доставити велосипеди у Харків,⁸ а вже в середині 1870-х років велосипед став частиною транспортної системи міста настільки, що його стали перекуповувати у колишніх власників.⁹

Схожа історія відбулася і з автомобілями, але значно швидше – зі сприйняття їх як дивини у 1890-х роках¹⁰ до поступового входу у вжиток на початку XX ст. настільки, що міському управлінню довелося доповнити

¹ Продается городская карета: Объявления // Южный край. 1882. № 588. С. 4.

² По случаю продается малоездженная крытая пролетка: Объявления // Южный край. 1894. № 4708. С. 4.

³ Объявления // Южный край. 1906. № 8901. С. 6.

⁴ Объявления // Южный край. 1912. № 10984. С. 10.

⁵ Велосипеды теперь занимают многих и в Петербурге: Внутренние известия // Харьковские губернские ведомости. 1869. № 46. С. 2

⁶ Новое время сообщает: Внутренние известия // Харьковские губернские ведомости. 1869. № 53. С. 2

⁷ На днях, по словам «Киевского телеграфа»: Внутренние известия // Харьковские губернские ведомости. 1869. № 53. С. 2

⁸ Ковры, шорные товары и экипажи: Объявления // Харьковские губернские ведомости. 1869. № 116. С. 4

⁹ Желают приобрести двух- или трехколесный велосипед, подержанный: Объявления // Харьковские губернские ведомости. 1877. № 46. С. 4.

¹⁰ Первый автомобиль: Последние известия // Южный край. 1898. № 6120. С. 2.

постанови щодо дорожнього руху у Харкові. По-перше, до управління автомобілем номінально допускалися як чоловіки, так і жінки віком від 21 року, і перед тим, як виїздити на вулиці міста, вони повинні були пройти так звані «випробування» саме у місті Харків за участю комісії з трьох людей.¹ Ці випробування були схожі на сучасний водійський іспит за винятком того, що комісія перевіряла не тільки навички людини, але і стан самого автомобіля, що тоді було дуже важливим, оскільки багато моделей могли бути зібрані вручну, не мати гальм або мати значні конструктивні порушення.² За висновком комісії видавався дозвіл, який подібно сучасним правам потрібно було тримати при собі, також був визначений правосторонній рух автомобілів у місті та заборонені автомобільні перегони з міркувань безпеки.³ Тобто ці правила мали вже досить багато спільного з сучасними правилами дорожнього руху, включно з заборонаю на управління автомобілем у нетверезому вигляді та перевищення швидкості, що свідчить про достатню розповсюдженість автомобілів у місті на 1913 рік, а також, вочевидь, на позичання світової практики.

Отже, розвиток транспортної інфраструктури міста Харкова та заощення доріг сприяли заселенню околиць та спрощували переміщення містом, що впливало на створення нових робочих місць. Загальні дані про зайнятість та умови праці можна знайти на сторінках іншого періодичного видання – «Харківського календаря». На 1887 рік дані, що зібрали упорядники цього видання, свідчать про великий відсоток тих, хто ідентифікували себе як селяни у міських центрах губернії – 48%, що самі автори пояснюють міграцією величезної частки сільського населення у міста.⁴ Це спричиняло наявність великої кількості вільної робочої

¹ Сборник обязательных постановлений для жителей г. Харькова, составленных Харьковской городской Думой 1909–1914 г...С. 27-28.

² Сборник обязательных постановлений для жителей г. Харькова, составленных Харьковской городской Думой 1909–1914 г...С. 29.

³ Сборник обязательных постановлений для жителей г. Харькова, составленных Харьковской городской Думой 1909–1914 г...С. 31

⁴ Харьковский календарь на 1887 год (год пятнадцатый): в 2 т. / под редакцией П. С. Ефименко. Харьков: Издание харьковского губернского статистического комитета, 1886. С. 417.

сили, що знаходила собі роботу у ремісничих цехах та на нових підприємствах. За підрахунками авторів, в Харкові на 1885 рік налічувалося близько 5 тис. майстрів та 8 тис. робітників, що складало 60% від всіх майстрів та робітників губернії.¹ Вираховуючи від загальної кількості населення, у 1885 році в Харкові налічувалося 8% майстрів, проте ідентифікувало себе міщанами 36 % населення, зайнятих у тому числі у бюрократичному апараті, інфраструктурі, стаціонарній торгівлі, освіті та громадському обслуговуванні.²

Пошук роботи та робітників завжди був частиною міського життя, і періодичні видання часто слугували посередниками для зв'язку роботодавця та робітника, особливо якщо йшлося про роботу у приватної особи. На початку XX ст. саме оголошення у газетах стали одним з основних способів зв'язку з питань пошуку роботи для писемних мешканців Харкова, про що яскраво свідчить статистика – влітку 1894 року у випуску «Південного краю» було опубліковано тільки п'ять оголошень щодо пошуку роботи, а у 1908 році – вже 106 оголошень (Дод. 4). Тобто кількість оголошень, які подавали у «Південний край» як робітники, так і роботодавці, зросла більше ніж у 20 разів за 14 років, що демонструє колосальне зростання значення періодичних видань як посередника у пошуку роботи.

Більшість оголошень публікувалися саме шукачами роботи, чоловіками та жінками різного віку та професій, але були і пропозиції від роботодавців, і з часом їх ставало більше. До прикладу, у 1899 році до «Південного краю» надійшло всього п'ять пропозицій щодо надання робочого місця – 4 роботодавця шукали чоловіків, а 1 – жінку. За п'ять років, у 1904 році у той самий період часу надійшло вже 12 пропозицій, при чому 3 робочі місця готові були забезпечити чоловікам, а 9 – жінкам. У 1908 році різниця стає ще більш разючою – було

¹ Харьковский календарь на 1887 год (год пятнадцатый) ...С. 417.

² Харьковский календарь на 1887 год (год пятнадцатый) ... С. 417, 425.

опубліковано 5 пропозицій роботи для чоловіків та 20 пропозицій щодо робочих місць для жінок (Дод. 4).

Зміни у співвідношенні між жінками та чоловіками можна пояснити кількома чинниками. По-перше, жінки об'єктивно стали частіше працювати через зміни, викликані модернізацією, коли один працюючий чоловік не міг забезпечити усю родину. За оголошеннями можна прослідкувати, що часто роботу починають шукати не тільки чоловіки та жінки окремо, а навіть сімейні пари разом. До прикладу, у випуску «Південного краю» у грудні 1912 року опубліковано три оголошення, де чоловік та дружина бажають влаштуватися разом або як кухарка та двірник, або як покоївка та кучер.¹ По-друге, за умов кінця XIX – початку XX ст. жінці було значно легше знайти роботу за посередництвом періодичного видання, а не особисто. До того ж, жінок частіше шукали на менш кваліфіковані посади – до прикладу, у 1908 році було опубліковано 6 пропозицій для роботи приватною вчителькою, гувернанткою чи майстринею-швачкою, а з решти чотирнадцяти оголошень сім запрошували на роботу покоївок, троє – прибиральниць чи доглядачок за старими, а четверо – кухарок. В той час як серед п'яти запрошень чоловіків три оголошення запрошували на роботу репетитора, машиніста та бухгалтера.²

Варто зазначити, що така вибірка спиралася на аудиторію газети, переважно заможну, що відносила себе до купецтва, дворянства чи інтелігенції, тому запрошували вони тих спеціалістів та спеціалісток, у яких були зацікавлені. Проте подавали оголошення на значно більший перелік професій, серед яких були касири обох статей, лікарі та повивальні бабки, стенографісти та стенографістки з освітою, секретарі та секретарки, бонни-іноземки (німки чи французьки),

---

¹ Объявления // Южный край. 1912. № 11060. С. 10.

² Объявления // Южный край. 1908. № 9410. С. 5-6.

студенти-репетитори та гімназистки, що давали приватні уроки, прибиральниці та двірники, чорнороби та майстри різних спеціальностей.¹

Зокрема, у 1912 році влітку подали оголошення про пошук місця роботи десять повивальних бабок, двадцять студентів різних навчальних закладів, чотирнадцять вчителів та репетиторів, у тому числі іноземці, шістнадцять вчительок та студенток, у тому числі іноземки, дві гувернантки, журналіст та журналістка, два інженери-технологи, п'ять бухгалтерів та конторщиків, п'ять помічниць по господарству та одна наглядачка, три швачки, три прачки, п'ять покоївок, три няні та п'ять кухарок та поварів, три швейцара, три машиніста, столяр та шофер.² Це свідчить як про різноманіття професій, так і про можливості, які давав пошук роботи через газети. Кожен з шукаючих міг разом зі своїм оголошенням надати свою коротеньку характеристику, яка свідчила про його сприйняття себе та ставлення до роботи. Також саме ці коротенькі характеристики в оголошеннях можуть надати розуміння, які професійні та особисті якості цінувалися в той чи інший період часу.

Наприклад, у 1899 році, коли практика пошуку роботи через оголошення тільки починала ставати розповсюдженою, характеристики собі давали переважно вчителі, лікарі, акушерки та повитухи. Вчителі чи студенти-репетитори акцентували увагу на свої навички та спеціалізацію, найчастіше в різних сферах: хтось поєднував викладання давніх мов та математики,³ а хтось спеціалізувався на підготовці інших до вступних випробувань.⁴ Лікарі зазвичай презентували себе через послуги та методи лікування, які вони могли запропонувати містянам. Наприклад, акушерка Маркова⁵ пропонувала прийом породіль у себе в помешканні, у тому числі тих, хто приховував вагітність, що не було рідкістю.

¹ Объявления // Южный край. 1908. №9410. С. 5-6.

² Объявления // Южный край. 1912. №10864. С. 7-8.

³ Студент ищет урока: Объявления // Южный край. 1899. №. 6390. С. 4

⁴ Студенты-технологи 4-5 курса готовят ежегодно специалистов к конкурсному экзамену: Объявления // Южный край. 1899. №. 6390. С. 4.

⁵ Акушерка Маркова: Объявления // Южный край. 1899. №. 6390. С. 4.

Доктор Бейленсон¹ пропонував лікування хвороб шкіри та вивідної системи, як і два інші доктори, що розмістили оголошення у цьому випуску, але, окрім того, вони пропонували лікування сифілісу. Більшість лікарів, що вели приватну практику у Харкові, акцентували увагу на своїх вміннях лікувати венеричні та дерматологічні захворювання – ситуація не змінилася і у 1912 році, коли серед сімнадцяти оголошень, поданих лікарями, п'ятнадцять були запропоновані спеціалістами саме з лікування венеричних та дерматологічних захворювань.²

За десять років, коли оголошення в газетах стали більш розповсюдженою практикою у спілкуванні між роботодавцем та робітником, характеристики шукаючих роботу стали більш детальними, а потреби роботодавців – більш точними. У 1912 році для пошуку покоївок використовували характеристики «проста» чи «простіше»,³ що означало походження покоївки з нижчих прошарків населення та її меншу освіченість, відповідно, і меншу заробітну платню. Ті, хто хотів знайти краще місце, зазначали свої навички, наприклад, грамотний чи грамотна, з гарною характеристикою з минулого місця роботи, якщо та була, щодо майстрів часто застосовувалося визначення «добре знає свою справу».⁴ У випадку з викладачами, журналістами та бухгалтерами зазначалося знання іноземних мов, найчастіше німецької чи французької, також вже у цей період за запитом на кваліфіковану роботу зазначалося володіння друкарською машинкою.⁵ Якщо людині треба було знайти роботу терміново, то це також вказувалося в оголошенні, і часто такі люди, якщо не мали спеціальності, готові були працювати за будь-якою спеціальністю та за будь-яку платню.⁶

Праця дітей чи підлітків з незабезпечених сімей та сіл також залишалася достатньо розповсюдженою, що теж доводять рекламні оголошення – до

¹ Доктор А. М. Бейленсон: Объявления // Южный край. 1899. №. 6390. С. 1.

² Объявления // Южный край. 1912. № 10569. С. 1.

³ Нужна горничная: Объявления // Южный край. 1912. № 10864. С. 8.

⁴ Швее ищет место: Объявления // Южный край. 1912. № 10864. С. 8.

⁵ Корреспондентка: Объявления // Южный край. № 10864. 1912. С. 8.

⁶ Семейный молодой человек, хорошо работающий на пишущей машинке, ищет работу: Объявления // Южный край. 1912. № 10864. С. 8.

прикладу, у випуску «Південного краю» у 1913 році одразу у дев'яти оголошеннях роботу пропонують дівчаткам 12-14 років.¹ Пропозиції щодо роботи для дівчат були різними – від помічниці по дому до робітниці в майстерні чи на фабриці. Хлопчиків шукали рідше – всього три оголошення на той самий випуск,² і найчастіше їх шукали у якості помічників для власників магазинів чи аптек. Це було пов'язано з тим, що хлопчиків навіть незаможні сім'ї у місті намагалися швидше віддати на навчання до майстерні чи на підприємстві, тобто батьки грали більш активну роль у пошуку навчання чи роботи для синів, ніж для доньок. Тож можна побачити, що проблема дитячої праці тут постає більш комплексно – для багатьох дівчат, до прикладу, робота у майстерні була шансом отримати певний дохід, досвід та соціальне положення, особливо якщо молода дівчина самостійно приїздила з села на заробітки та була неписьменною. А робота помічницею по господарству та нянькою для дитини зазвичай надавала ще й житло та харчування, що було необхідно за умови відсутності родичів чи знайомих у місті. Це демонструє і досвід учениць Х. Алчевської, що працювали швачками і брали в неї благодійні уроки, щоб покращити своє становище.³

Також дуже важливим все ще залишається сімейне положення людини, при тому воно грало абсолютно протилежну роль у випадку деяких спеціальностей. До прикладу, для чоловіків статус одруженого надавав багато переваг та ставлення як до більш відповідального працівника, а для жінок у деяких спеціальностях (до прикладу, покоївки чи прачки) наявність сім'ї сприймалось недоліком, бо вважалося, що це буде відволікати жінку від основної роботи. Тому покоївки найчастіше акцентували у своїх оголошеннях свій статус як незаміжньої та не казали про наявність сім'ї заздалегідь,⁴ а от чоловіки, особливо ті, хто хотів

¹ Объявления // Южный край. 1913. № 11184. С. 8.

² Объявления // Южный край. 1913. № 11184. С. 8.

³ Алчевская Х. Передуманное и пережитое: дневники, письма, воспоминания...С. 342.

⁴ За одну ищет место девушка одинокая: Объявления // Южный край. 1912. №10864. С. 8.

працювати на приватне господарство, часто вписували в оголошення «сімейний» або «одружений», щоб одразу схилити до себе роботодавця.

Отже, можна зробити висновок, що пошук роботи за посередництвом періодичних видань став однією з повсякденних практик для населення Харкова наприкінці XIX – на початку XX ст. Газетні оголошення демонструють як різноманіття професій, якими могли займатися харків'яни, так і більш та менш затребувані спеціальності, що змінювалися з часом. Вплив технологій призводив і появу нових спеціальностей, до прикладу таких як електротехніки, телеграфісти чи телефоністи, але до 1914 року в цілому перелік професій залишався майже незмінним.

Для окремих категорій населення періодичні видання були не просто засобом для пошуку роботи, а власне інструментом для рекламування та подальшого продажу своїх крамниць та товарів. Наприкінці XIX – на початку XX ст. активно розвивалися та переоблаштовувалися міські ринки: Благовіщенський базар поступово перебудовувався з дерев'яного на кам'яний, більш дрібні ринки – Кінний, Кузинський, Заїківський також зростали та облаштовувалися за санітарно-гігієнічними нормами. В правилах щодо ведення торгівлі в святкові дні, розміщених у «Харківському календарі» 1887 року серед типів закладів стаціонарної торгівлі зазначалися хлібні (пекарні), кондитерські, аптеки, м'ясні та рибні лавки, ковбасні та фруктові лавки, квіткові магазини, сінні лавки, магазини, що продавали мінеральну воду, молочні продукти та алкоголь.¹ Це свідчить про великий асортимент товарів, якими постійно торгували на харківських базарах, а враховуючи, що річ йдеться лише про заклади з гільдійними посвідченнями чи дозволами на дрібну торгівлю, можна зробити припущення, що їх було значно більше, ніж зазначено у документі. Через розростання міських торгових площ зростала і орендна плата та конкуренція, що викликало невдоволення в продавців та змушувало їх вкладати більше у рекламу

¹ Харьковский календарь на 1887 год (год пятнадцатый) ... С. 446.

своїх товарів та послуг. Також зростала кількість магазинів, студій та ательє, що розташовувалися на нижніх поверхах прибуткових будинків, і це також впливало на зростання доступності різних категорій товарів та поширення торгівлі різними районами міста.¹

З появою постійної торгівлі у Харкові та розвитком періодичних видань реклама у пресі стала вагомим чинником популярності для того чи іншого товару. Це підтверджує і зростання кількості різноманітних оголошень – у 1899 році у вихідному випуску «Південного краю» було опубліковано 122 оголошення, а у 1907 році – вже 332 оголошення. З початку XX ст. недільні номери «Південного краю» почали виходити у обсязі десять сторінок, з яких чотири з лишком займали самі оголошення – їх кількість могла перевищувати 600 на випуск (Дод. 5). Звісно, серед них більшість стосувалася оренди житла та пошуку роботи, але в середньому у недільних випусках підприємці та різноманітні установи розміщували більше 100 оголошень у сумі.² Більшість продавців розміщували свої оголошення активніше у «Південному краї», ніж у «Харківських губернських відомостях» - до прикладу, у 1905 році на номер «Південного краю» припадало 181 оголошення (Дод. 5), а на номер «Харківських губернських відомостей» - всього 11 (Дод. 6).

Реклама цього періоду найчастіше містила не тільки власне характеристику товару, але і зазначала певні якості продавця чи закладу, що реалізував його. До прикладу, власники магазинів одягу чи ательє в обов'язковому порядку зазначали ім'я власника або назву магазину окрім характеристик тканин чи готових виробів. До прикладу, у 1908 році в «Південному краї» активно рекламувала себе та свої послуги власниця магазину одягу в Пасажі Ушанова, яка володіла ще й парфюмерним магазином в іншій частині міста, тож, вочевидь, мала певне ім'я у

¹ Боженко А. Формування міського способу життя у другій половині XIX – на початку XX століття (на матеріалах м. Харкова). Харків, 2018. С. 85.

² Объявления // Южный край. 1913. № 11184. С. 1-2; 7-10.

місті.¹ Загалом особисті зв'язки, знайомства та репутація продавців грали важливу роль у харківській стаціонарній торгівлі, оскільки певну роль ще грала станова приналежність та статус у суспільстві. Заможні громадяни міста менш вірогідно купили б одяг чи предмети побуту у невідомої людини на одному з харківських ринків в порівнянні з зареєстрованим купцем першої чи другої гільдії чи відомим підприємцем з напрацьованим іменем. До того ж, відомі купецькі родини володіли нерухомістю у місті, займалися благодійністю та приймали активну участь у виборах у Міську думу, що також додавало їм статусу в очах інших містян.² Саме тому ім'я власника тієї чи іншої крамниці було особливо важливим для харків'ян другої половини XIX – початку XX ст., також як і особисте ставлення та думка оточення про кожного конкретного продавця.

Серед інших характеристик, які часто використовувалися у рекламі непродовольчих товарів, можна назвати матеріал, його якості та походження. До того ж, продавці активно використовували ті стратегії, які і донині залишаються дуже успішними, такі як розпродажі та знижки. Якщо проаналізувати кілька оголошень про продаж різних товарів, то можна побачити різні стратегії, які використовував кожен окремий продавець для залучення аудиторії саме для купівлі свого товару. Наприклад, рекламодавець, який називає себе доктором Шиндлером Барнаєм, рекламуючи засіб проти ожиріння, насправді послаблююче, звертає увагу на оригінальне упакування виробу та його ефективність,³ а вже інший продавець користується зовсім іншою стратегією, стверджуючи що його зубний крем (справді – зубна паста) продається всюди, відбілює зуби та акцентує увагу на невисоку ціну.⁴ Але загалом можна стверджувати, що рекламодавці початку XX століття акцентували увагу на кілька основних критеріїв: невисоку ціну товару, при чому найчастіше в обмежений період часу (розпродажі, знижки,

¹ Назначается с 22 сентября по 1 октября распродажа: Объявления // Южный край. 1908. № 9492. С. 1.

² Боженко А. Купецтво VS дворянство: еліта міста Харкова у другій половині XIX – на початку XX ст. // Місто: історія, культура, суспільство. 2017. № 1. С. 41-42.

³ Барнай Ш. Против ожирения средство: Объявления // Южный край. 1908. № 9492. С. 10.

⁴ Бесподобен зубной крем Зарто: Объявления // Южный край. 1908. № 9492. С. 10.

закриття чи відкриття магазину, тощо), репутацію власника та особисті рекомендації авторитету (найчастіше доктора, аптекаря чи зарубіжного спеціаліста), вказівка на оригінальність, іноземне походження чи присутність великої кількості підробок.

Багато з цих стратегій впливу можна побачити і в сучасних рекламних оголошеннях, але конкуренція на початку XX століття була порівняно менша, як і спроможність перевірити чесність виробника чи продавця. Контроль за рекламою існував тільки в газетних редакціях, тому для мешканців Харкова повсякденним явищем також був обман у рекламі та пропозиції щодо відверто шкідливих чи неякісних товарів. До прикладу, на сторінках того ж випуску «Південного краю» у 1908 р. чоловік на прізвище Калянський з Петербурга пропонував невідомий засіб, що обіцяв назавжди вилікувати від алкоголізму за досить високу ціну за флакон у 2 рублі 50 копійок (до прикладу, зубна паста у тому ж випуску коштувала всього 35 коп.).¹ Інше рекламне оголошення у тій же газеті від Рити Нельсон з Москви обіцяє дивовижне збільшення ваги за допомогою одного пакетика невідомого препарату, який до того ж повинен був допомогти жінкам з «нервовістю» та «істерією».² Зрозуміло, що люди початку XX століття, менш обізнані про медицину та науку загалом, легко вірили таким шарлатанам і помилялися, тому за підсумком настільки важливими для них і були помітки про справжність лікарських засобів та інших товарів.

Тобто, якщо підсумовувати, то рекламні оголошення можуть бути джерелом не тільки щодо того, що їли, пили, чим лікувалися та оточували себе мешканці Харкова другої половини XIX – початку XX століття, але і цікавим прикладом світосприйняття тієї епохи. Ці оголошення цікавим чином демонструють, наскільки люди того часу були схожі, і водночас відмінні від наших сучасників, надають можливість зазирнути у те, що мало для них більше чи менше значення.

¹ Калянський Л. Нет больше алкоголиков: Объявления // Южный край. 1908. № 9492. С. 10.

² Нельсон Р. Слабые женщины. Открытие чудесного питательного средства: Объявления // Южный край. 1908. № 9492. С. 12.

Таким чином, рекламні оголошення дозволяють дізнатися більше про важливі для споживачів початку XX століття критерії та повсякденні цінності, такі як надійність, гарна якість, низька ціна, відповідна до реальної вартості товару, справжність товару та його ефективність, а також сама особистість продавця та його репутація.

Модернізація, що розпочалася у Російській імперії у 1860-1870-х роках XIX століття дала поштовх докорінним змінам, які сприяли перетворенню Харкова на великий торговельно-промисловий центр. Збільшення кількості населення, щільності забудови, кількості промислових підприємств та фінансових установ сприяло змінам у цивільній інфраструктурі, житлових умовах, умовах праці, системі стаціонарної торгівлі та транспорту. За таких умов мешканці Харкова відчували себе спостерігачами та безпосередніми учасниками модернізаційних процесів, які охопили усе їхнє життя. Їх повсякденне життя змінювалося поступово, з верхів суспільства до його низів, але ці зміни були докорінними. Самі містяни брали активну участь у трансформації свого міста, оцінювали його, критикували владу та намагалися впоратися з повсякденними труднощами, яких в них було багато через нерівні умови праці, відсутність соціального страхування, недоліки інфраструктури, житлових умов та транспорту. Також вони намагалися адаптуватися до нового світу, в якому жили, їх світогляд та сприйняття себе та міста змінювалися.

Загалом за підсумками написання цього розділу вдалося визначити теоретичні засади цього дослідження, основні проблемні питання щодо повсякденного життя мешканців Харкова у другій половині XIX – на початку XX ст., а також розглянути житлові умови, стаціонарну торгівлю та умови праці за матеріалами періодики. Звісно, періодичні видання лише частково можуть передати особистий досвід людей того часу, але навіть тих матеріалів, що є на їх сторінках, достатньо, щоб доторкнутися до минулого та зрозуміти, якими стратегіями користувалися люди, щоб щось купити, продати, відшукати, змінити в

своєму повсякденні в будь-яких сферах. Цей розділ яскраво демонструє роль періодичної преси другої половини XIX – початку XX ст. як посередника у спілкуванні між роботодавцем та робітником, продавцем та покупцем, закладом та відвідувачем, носія суспільної думки та взагалі супроводжуючого фактору для мешканця Харкова того часу у його буденності.

РОЗДІЛ 2. СІМ'Я, СПІЛКУВАННЯ ТА ДОЗВІЛЛЯ У ХАРКОВІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

2.1. Трансформація сімейного життя та культури спілкування у Харкові другої половини XIX – початку XX століття

«Довге» XIX століття, окрім глобальних змін в інфраструктурі, житлових умовах та торгівлі, принесло значні зміни і в приватне життя та культурний простір. Міське середовище, що сформувалося у Харкові у другій половині XIX – на початку XX ст., вплинуло на трансформацію сімейних, суспільних та міжособистісних зв'язків. Харків став простором для існування нових культурних віянь, видів дозвілля та відпочинку, місцем, де створювалися численні спілки, культурні та політичні організації, клуби за інтересами та гуртки з різним спрямуванням. Місто з його новими умовами стало диктувати нові культурні коди, способи спілкування та сімейні відносини, що здійснило значний вплив на самосвідомість та повсякдення харків'ян у другій половині XIX – на початку XX ст., і це сприяло культурному та національному пробудженню.¹ Внаслідок модернізації у Харкові, як і в інших містах України, формується новий тип людської свідомості, що передбачає індивідуалізм, прагнення до особистих досягнень та роль особистого вибору у міському різноманітті.² В той де час у людини модерного міста формується особливе відчуття приналежності до міської спільноти, в якому вона є одночасно і автономною одиницею, і членом суспільства нового типу.

Одним з найяскравіших маркерів цих змін стала зміна ставлення мешканців Харкова до предметів одягу, які постали не тільки маркером соціального статусу,

---

¹ Маслійчук В. Харків як патріархальне село: кілька роздумів про образ міста // Historians (Електронний ресурс). 2012. URL: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/127-volodymyr-masliychuk-krakiv-iaak> (від 28.04.2024 р.)

² Портнова Т. Українські міста Російської імперії середини XIX – початку XX століть в світлі модернізаційної теорії // Historians (Електронний ресурс). 2012. URL: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/242-tetiana-portnova-ukrainski-mista-rosiiskoi-imperii-seredyny-khikh-pochatku-khkh-stolit-v-svitli-modernizatsiinoi-teorii> (від 28.04.2024 р.)

але і почастишало використання одягу як засобу самовираження.¹ Розповсюдження універсальної європейської міської моди можна прослідкувати завдяки роботам харківських фотографів – особливо показовими є фотографії харківських вулиць, де можна побачити людей в одязі за одною модою (Дод. 9). Окремі категорії населення все ж вирізнялися своїм одягом серед інших – багато чиновників, службовців та військових, а також учнів різних освітніх закладів носили форму і у буденному житті. Також одяг міг слугувати виявом громадянської позиції – до прикладу, Х. Алчевська у 1905 році проводила українські літературні вечори, на які гості приходили в українському вбранні, що традиційно в харківському міському середовищі вважалося сільським.² Впливали на сприйняття харків'ян і модні журнали - вони не видавалися у Харкові, проте масово завозилися з Москви, Петербургу та з закордону – особливим авторитетом у містян користувалися паризькі модні журнали.³

Таким чином, одяг перестає бути маркером власне соціального або матеріального статусу, хоча ця роль все ще залишається вагомою, проте і з розмиттям кордонів станових груп вбрання стає більш універсальним, а мода пропонує більше простору для самовираження та вибору. При тому у харківському суспільстві сліпе слідування моді чи занадто яскраве самовираження широко засуджувалося консервативною частиною спільноти на сторінках періодики. Особливо харківським редакторам подобалося переповідати дикі історії про моду з європейських міст – до прикладу, в один з випусків «Південного краю» потрапила стаття про моду у Парижі, де, за чутками, дами почали прикрашати хутром спідню білизну, що, звісно, не відповідало дійсності.⁴ Але подібні статті є яскравою рисою модерної міської культури, де люди цікавилися

¹ Вільшанська О. Мода у повсякденному житті міського населення України кінця XIX – початку XX ст. // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. 2008. № 14. С. 309–310.

² Алчевская Х. Передуманное и пережитое: дневники, письма, воспоминания... С. 259.

³ Журнали мод з колекції ХДНБ імені В. Г. Короленка (кін. XIX – поч. XX ст.). URL: <https://www.calameo.com/read/003306734be72147dcd5e> (від 28.04.2024 р.)

⁴ Смесь // Южный край. 1894. № 4698. С. 3

закордонними подіями, а журналісти заради цього були готові вигадувати та поширювати неправдиві чутки.

Усі ці явища були прямо пов'язані зі змінами, які торкнулися традиційної соціальної структури міст України, на яку здійснили значний вплив модернізація та урбанізація. Формально населення Російської імперії продовжувало поділятися на стани, що підтверджують статистичні матеріали. Зокрема, за даними з «Харківського календаря» 1886 року, містяни ідентифікували себе як міщани, селяни, купці, дворяни та різночинці.¹ Проте фактично поділ на стани після реформ 1860-1870-х років став більш розмитим та складним, що підтверджує низка наукових досліджень. Зокрема, автори Л. Ігнатова та Ш. Рамазанов вказують на розвиток робітничого класу, остаточне формування інтелігенції, невелику частку буржуазії, що часто зливалася з дворянством або купецтвом, проміжне становище селянства у містах.² Це вказує на складність соціальної структури та її чіткого розмежування, проте в цілому автори розглядають урбанізаційні процеси як позитивний чинник впливу на соціальну структуру. Іншої ж думки дотримується Л. Фицик, що розглядає урбанізаційні процеси другої половини XIX ст. як чинник більш негативного впливу на соціальну структуру, що сприяв, на її думку, маргіналізації частини населення, що приходила до міста з села, а також суттєво не змінювала колишнього соціального укладу в містах.³ Більш обґрунтованою у цьому контексті здається думка Л. Фицик, що доводить на конкретних статистичних даних негативні прояви урбанізації. До того ж дані, що можна віднайти в документах, підтверджують, що суспільство не встигало трансформуватися настільки швидко, наскільки прогресувала індустріалізація та урбанізація, що створювало конфлікт старих та нових явищ та соціальних груп.

¹ Харьковский календарь на 1887 год (год пятнадцатый) ... С. 411.

² Ігнатова Л., Рамазанов Ш. Соціальна структура українського суспільства в Російській імперії пореформеного періоду (друга половина XIX – початок XX ст.) // Сторінки історії : збірник наукових праць. 2009. Вип. 28. С. 36-37.

³ Фицик. Л. Урбанізаційні процеси на українських землях у складі Російської імперії у кінці XIX – на початку XX ст. // Південний архів (історичні науки). 2023. № 41. С. 109.

Тому, коли в подальшому мова буде заходити про соціальні та професійні групи, враховується, що поділ був достатньо умовним.

Міграція та урбанізація у другій половині XIX – на початку XX ст. сприяли розколу багатопоколінної сім'ї, розриву старих родинних зв'язків та зміні культури спілкування між родичами. З великої багатопоколінної сім'ї селянина чи ремісника виокремлюється мала сім'я з двох-трьох поколінь, і ці зміни відбувалися повсюдно і досить стрімко.¹ За даними Л. Слюсар, вже в середині XIX ст. в українських містах та навіть у селах превалювала мала нуклеарна сім'я.² Більшість робітників, до прикладу, мігрували з сіл, полишаючи у них своїх батьків, та створювали родини у містах, у яких все ще була велика кількість дітей, але вже тільки два покоління – робітничі бараки та маленькі міські квартири не були побудовані під життя у них великих багатопоколінних сімей. Традиційна родина дворянина також стає меншою, бо у їх середовищі вже мало місце певне планування сім'ї та грала роль власна самосвідомість.

Велика родина довго була поширена у купецькому середовищі – традиції цього стану сприяли становленню на чолі родини умовних «патріарха» чи «матріарха» (великою кількістю купецьких родин, у тому числі і харківських, за відсутності чи смерті старшого чоловіка керували жінки). Справа купця до початку XX століття передавалася у спадок, тому саме у купецькому середовищі найдовше були розповсюджені тісні родинні зв'язки, «клановість» та шлюби за розрахунком, коли основний інтерес був у передачі спадку по родинній лінії. Але вже у другій половині XIX – на початку XX століття старі практики починають занепадати. Про це яскраво свідчать кількісні характеристики – до прикладу, за даними А. Харченко, за період з 1850 по 1870-ті роки кількість людей у

¹ Колесник І. Українське XIX ст. в термінах та поняттях глобальної історії // Український історичний журнал. 2022. № 5. С. 124.

² Слюсар Л. Еволюція шлюбу в Україні XVII – початок XX століття // Демографічні проблеми та тенденції. 2011. № 2. С. 64-65.

харківській купецькій сім'ї зменшилася до в середньому трьох осіб в порівнянні з шістьма у 1850 році.¹

Селянські та ремісницькі родини, які на той час жили у Харкові, також залишаються великими через неможливість забезпечити усіх нащадків окремим житлом та гідними умовами для існування, але з розбудовою міста поступово починає з'являтися більш-менш доступне житло, що починає сприяти розколу великих сімей на малі сім'ї. Дослідження, проведені ще у XIX столітті харківськими науковцями, прямо доводили, що відхід селян у міста сприяв зменшенню селянської родини. До прикладу, наводить дані про те, що у 1854 році на селянську родину припадало 3,5 чоловіки в середньому, то вже за 24 роки, у 1878 році, на родину припадало близько 3 чоловіків в середньому.² Причинами дослідник називає «бажання особистої незалежності» та «економічні причини»,³ що можна пояснювати як відокремленням особистості та формування індивідуальної самосвідомості, так і наслідками урбанізації та обезземелення селянства.

Проблемою, яку варто розглянути детальніше в контексті сім'ї, є дитинство та дорослішання, а також пов'язані з цим питання освіти та виховання. Деякі спогади, що дійшли до нашого часу, дозволяють зазирнути трохи глибше в дитинство харків'ян другої половини XIX – початку XX ст. До прикладу, у спогадах Б. К. Руднева можна побачити цікаві епізоди з його дитячих років у Харкові. В його записах можна побачити свідoctва значної дитячої смертності у Харкові – дві його сестри померли від дифтерії, одна – від важкої застуди, тому до кінця життя Борис Кузьмич не міг точно пригадати, зі скількох членів складалася

¹ Харченко А. Купецька родина Харківської губернії наприкінці XVIII – на початку XX ст.: історико-демографічне дослідження // Вісник НТУ «ХП». 2013. № 25 (998). С. 138-139.

² К вопросу о семейных разделах у крестьян // Харьковский сборник: Литературно-научное приложение к «Харьковскому Календарю» на 1887 г. Харьков, 1887. № 1. С. 268.

³ К вопросу о семейных разделах у крестьян // Харьковский сборник: Литературно-научное приложение к "Харьковскому Календарю" на 1887 г. Харьков, 1887. № 1. С. 269.

його родина.¹ Великий відсоток дитячої смертності у місті підтверджують і дані, розміщені на сторінках періодичних видань – до прикладу, А. Шимков зазначає, що від різноманітних інфекційних хвороб у Харкові в першу чергу гинули саме діти, і цей показник був вищим, ніж в інших містах.² За даними І. Робака, на 1860-70-ті роки показник дитячої смертності складав 53-57 випадків на 100 смертей, та знижувався вкрай повільно, незважаючи на загальне зменшення числа смертельних випадків.³ Незважаючи на те, що у Харкові наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. функціонувало близько 65 лікарень, медичних осередків та амбулаторій, одна з яких була організована безпосередньо Спілкою боротьби з дитячою смертністю,⁴ та давали свої оголошення близько десяти приватних лікарів на кожен випуск «Південного краю» (з них найвідомішими були доктори Бейленсон та Циперович),⁵ проблема дитячої смертності не була вирішена. Тому для кожної дитини основною задачею перших років життя все ще залишалося пережити цей період без серйозних захворювань, а показники захворюваності у місті через недотримання санітарних вимог були великими.

Проте діти у будь-які часи лишалися малечею, яка гралася та бешкетувала, незважаючи на більш складні умови життя, що доводять спогади Б. Руднева. Ігри та розваги були важливою частиною їх життя та подальших спогадів в дорослому віці, запам'ятовувалися також і свята, особливо у пам'ять Б. Руднева врзалися новорічні ялинки.⁶ Він також детально описує різноманітні повсякденні розваги, якими займали себе харківські діти. До прикладу, на вулиці дітлахи грали в «гудзики» - гра складалася з того, що діти кидали гудзики на рівну ділянку землі,

¹Руднев Б. Воспоминания о Харькове // Откуда родом (Електронний ресурс). URL: <https://www.otkudarodom.ua/ru/vospominaniya-o-harkove-boris-kuzmich-rudnev> (від 26.04.2024 р.)

² Шимков А. Во что обходится городу Харькову его неблагоустройство? Местная хроника // Южный край. 1880. № 24. С. 2.

³ Робака І. Організація охорони здоров'я в Харкові за імперської доби (початок ХVІІІ ст. – 1916 р.). Харків: ХДМУ, 2007. С. 19.

⁴ Харьков: путеводитель для туристов и экскурсантов. // Харьковское общество любителей природы. Харьков. 1915. С. 36.

⁵ Объявления // Южный край. 1904. № 8152. С. 1.

⁶ Руднев Б. Воспоминания о Харькове // Откуда родом (Електронний ресурс). URL: <https://www.otkudarodom.ua/ru/vospominaniya-o-harkove-boris-kuzmich-rudnev> (від 26.04.2024 р.)

намагаючись потрапити якомога ближче до виритої у землі ямки. Хлопчики також змагалися одне з одним, кидаючи на відстань палиці, які називали «кубарями», а також бігали наввипередки міськими вулицями.¹ Багато дітей також збирали у себе якісь дрібнички: обгортки з-під цукерок, невеликі флакони та коробочки, гудзики, катушки та інші дрібнички. Тож можна сказати, що такі повсякденні і дуже прості розваги були невід’ємною частиною дитинства харків’ян.

Дитинство у Харкові другої половини XIX – початку XX ст. у спогадах сучасників часто було також тісно пов’язане з навчанням або роботою. Як вже зазначалося, багато дітей з незабезпечених сімей або з сільської місцевості вже в віці 12-14 років влаштовувалися на свою першу роботу на підприємство, в ремісничу майстерню чи до приватних осіб або ж батьки влаштовували їх на навчання до училищ чи ремісничих шкіл. Зокрема, Б. Руднев згадує своє навчання в міському початковому училищі, при тому даючи не особливо приємні коментарі про якість навчання, стверджуючи, що вдома він би навчився більшому, а училище прищепило йому лише хвороби та шкідливі звички.² При тому, саме по собі отримання освіти було для цих дітей соціальним ліфтом, можливістю у подальшому отримати більш високооплачувану професію, як це сталося в подальшому з Б. Рудневим, який після вступив до Харківського реального училища, про яке його спогади були значно більш теплими. При тому правила там були досить суворими – ранець треба було носити виключно на спині, весь одяг залишати перед входом до класів, за непослух були покарання від того, що учень повинен був покинути урок до карцеру.³ До того ж, за погані оцінки багатьох дітей додатково карали батьки, що викликало у більшості дітей страхи, пов’язані з навчанням. Х. Алчевська, до прикладу, описує показовий епізод зустрічі у парку з

¹ Руднев Б. Воспоминания о Харькове // Откуда родом (Електронний ресурс). URL: <https://www.otkudarodom.ua/ru/vospominaniya-o-harkove-boris-kuzmich-rudnev> (від 26.04.2024 р.)

² Руднев Б. Воспоминания о Харькове // Откуда родом (Електронний ресурс). URL: <https://www.otkudarodom.ua/ru/vospominaniya-o-harkove-boris-kuzmich-rudnev> (від 26.04.2024 р.)

³ Руднев Б. Воспоминания о Харькове // Откуда родом (Електронний ресурс). URL: <https://www.otkudarodom.ua/ru/vospominaniya-o-harkove-boris-kuzmich-rudnev> (від 26.04.2024 р.)

дівчинкою-гімназисткою, що настільки переживала щодо проваленого екзамену, що плакала посеред вулиці і не могла зупинитися.¹ Тож для дітей другої половини XIX – початку XX ст. процес навчання був однією з найбільш важких складових повсякденного життя, і більшість з полегшенням сприймали випуск та початок дорослого життя. Проте, незважаючи на усю важкість отримання освіти, саме вона формувала у харків'ян інший, більш модерний погляд на життя, а також надавала доступ для подальшого саморозвитку.

Загалом варто зазначити, що навчання для мешканців Харкова будь-якого віку у другій половині XIX – на початку XX ст. було важливою частиною життя – цьому сприяла розгалужена система освіти.² Багато харків'ян отримували базову освіту вже в дорослому віці – цьому сприяли недільні та вечірні школи. Також проводилися відкриті лекції та освітні заходи – оголошення про них регулярно розміщувалися у періодичній пресі (Дод. 8). Таким чином, можна сказати, що модерна система навчання сприяла формуванню нового типу світогляду у великій кількості людей, що через неї проходили, що в цілому знаменувало процес перетворення традиційного суспільства на модерне. Також варто пам'ятати про розвинуту студентську культуру міста – за спогадами Ю. Колларда, у Харкові наприкінці 1890-х років налічувалося близько п'яти тисяч студентів.³ Студентське повсякдення у Харкові було пов'язано з великою кількістю труднощів, пов'язаних з великим академічним навантаженням та нестачею коштів, і харківське суспільство другої половини XIX – початку XX ст. з розумінням ставилося до цього, вважаючи студентів невід'ємною частиною міського середовища.⁴ Таким чином, освіта була одним з визначальних чинників впливу на повсякденне життя і умови отримання освіти залишали відбиток у житті харків'ян на все життя.

¹ Алчевская Х. Передуманное и пережитое: дневники, письма, воспоминания... С. 230.

² Хорошев О. Формування системи освіти Харкова XIX – початку XX ст. // Міжнародна історико-краєзнавча конференція «Історико-краєзнавчі студії: традиції та інновації». Запоріжжя. 2016. С. 1-2.

³ Коллард Ю. Спогади юнацьких днів 1897-1906. Українська Студентська Громада в Харкові і Революційна Українська Партія (РУП). Торонто, 1972. С. 10-11.

⁴ Посохов І. Студенти університетів Російської імперії XIX – початку XX ст. і місцеве суспільство // Історичний архів. 2010. Випуск 5. С. 39-40.

Процес трансформації сім'ї та суспільних відносин значно вплинув на ведення господарства та побут, а також на світогляд – індивідуальне починає остаточно витіснити колективне, хоча традиційне та колективне ще відіграє дуже помітну роль. Але в цілому можна стверджувати, що у Харкові другої половини XIX – початку XX ст. формується соціальне середовище, притаманне для міста індустріальної епохи. Це справило величезний вплив і на спілкування людей між собою, що пояснювалося не тільки появою нових засобів комунікації, але і самим міським середовищем, яке тепер диктувало нові правила. Найяскравіше це виявилось у сферах, де перетиналося приватне та громадське життя, традиційні та нові віяння. У певних моментах життєвого циклу людини, таких як хрестини, весілля чи похорони, вони перетиналися, і в сільській традиційній культурі це було тісно пов'язано з традиційною обрядовістю.¹ Оскільки подібні нагоди зазвичай відбувалися за подібними сценаріями та сприймалися самими харків'янами як частина звичайного життя, то можна з певними обмеженнями віднести їх до практик повсякдення, хоча у цьому випадку вони слугують найяскравішими прикладами змішання традицій, яке часто не так яскраво проявлялося у буденних практиках.

До прикладу, суворі весільні звичаї, притаманні для традиційного суспільства, відходять у минуле – замість п'ятиденного весілля у традиційному вбранні приходить дводенне у фабричному одязі, замість великого різноманіття народних інструментів гармонь чи грамофон, який вже з'являється на початку XX століття у деяких родинах. Практика накопичення приданого також поступово відходить у минуле, хоча у мемуарній літературі трапляються згадки про те, що на початку XX ст. дівчата з робітничих родин віком від 16-20 років збирали невелику

---

¹ Гаєвська Т. Традиційна весільна обрядовість України кінця XIX – початку XX ст. // Культурологічна думка. 2016. № 9. С. 109–111.

кількість грошей на «придане», економлячи на власному дозвіллі.¹ Це яскраво демонструє певну химерність змішання традиційного та модерного, а також зміну ставлення до весілля, його певне «оповсякденювання», коли воно перестає бути святом, що вириває людину з її звичного ритму життя на кілька днів, а стає частиною міського ритму.²

Тож можна констатувати факт, що у місті традиційна обрядовість трансформувалася, з'являлася цікавість до традицій інших народів, що відображалось і на сторінках періодичних видань. Зокрема, про це свідчить невелика стаття про традиції святкування роковин весілля в Європі та Америці, що з'являється на сторінках «Південного краю» у 1881 році, де зазначаються практики, з якими більшість наших сучасників добре знайомі, наприклад, святкування «золотого» чи «срібного» весілля.³ Також в деталях описувалися весілля європейської та столичної аристократії, що також здійснювало вплив на нові весільні традиції, які впроваджувалися вже місцевою елітою при організації своїх весіль, що виражало бажання культурної взаємодії та входу в історичний контекст. Траплялося і навпаки – анекдотичні випадки з західноєвропейських весіль та висміювання весільних традицій інших народів також потрапляли на сторінки періодики, виражаючи вже іншу течію в свідомості харків'ян – прихильність до власних традицій та несприйняття чужого.⁴

Вартим уваги є відкрите суспільне обговорення проблем, пов'язаних з реєстрацією церковного шлюбу, що з'явилося на сторінках періодичних видань ще на початку 1880-х років, що висвітлювало проблему корумпованості священників, які в другій половині XIX століття фактично не могли забезпечити себе за рахунок

¹ Удовенко Л. Дозвілля харківців наприкінці XIX – на початку XX століття // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. № 1006. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. Харків, 2012. № 15. С. 72.

² Портнова Т. Українські міста Російської імперії середини XIX – початку XX століть в світлі модернізаційної теорії // Historians (Електронний ресурс). 2012. URL: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/242-tetiana-portnova-ukrainski-mista-rosiiskoi-imperii-seredyny-khikh-pochatku-khkh-stolit-v-svitli-modernizatsiinoi-teorii> (від 28.04.2024 р.)

³ Празднование свадеб в Америке: Смесь // Южный край. 1881. № 191. С. 4.

⁴ Римский роман: Смесь // Южный край. 1882. № 612. С. 3.

фінансування держави. Це в цілому демонструє обговорення весілля у періодиці у двох основних напрямках: висвітлення святкувань аристократії або ж певних незвичних для читача весільних традицій або критика ситуації навколо церковної реєстрації шлюбів та проблем закону та традиції, пов'язаних з цим. Весілля ж харків'ян вкрай рідко потрапляли в поле уваги редакторів харківських газет, проте декілька яскравих випадків все ж опинилися на сторінках. До прикладу, випадок крадіжки у натовпі, що зібрався подивитися на весілля пана Рижова з пані Горбуновою, коли у відставного підполковника вкрали золотий годинник.¹ Що окремо варте уваги, так це те, що простежується поміж рядків – на весілля харків'яни виходили подивитися великими натовпами, що в певній мірі пояснює відсутність новин про харківські весілля у періодиці, бо більшість зацікавлених харків'ян приходили подивитися особисто. Також це може свідчити про те, що весілля сприймалося як більш приватна справа для молодят та їх родини та було настільки звичайною практикою, що на нього особливо не звертали увагу.

Цікавою практикою спілкування та взаємодії харків'ян між собою були і ювілейні обіди, що організовувалися на честь видатних містян, найчастіше на честь річниці служби або дня народження. Вони широко висвітлювалися в періодичних виданнях як почесне святкування, подія, що вартувала уваги всіх містян. До прикладу, на честь ювілею Ю. Гребського у «Південному краї» була опублікована велика колонка, присвячена рокам його служби на посаді медичного інспектора у Харкові.² Такі статті були засобом висловити вдячність видатним міським діячам, а також за нагоди розповісти про них більше міській спільноті, що також було характерною рисою міської культури.

Кардинально відрізнялося ставлення харків'ян до похорон, які сприймалися найчастіше як щось непересічне та варте уваги. У другій половині XIX – на початку XX ст. популярною практикою стало розміщення у газетах на першій чи

¹ Кража во время венчания: Местная хроника // Южный край. 1894. № 4755. С. 3.

² Вчера, 29 июля: Местная хроника // Южный край. 1881. № 202. С. 1.

останній сторінці невеликих некрологів чи запрошень на похорони відомих харківських діячів – університетських професорів, дворян чи підприємців або відомих благодійників. Зазвичай у такому короткому запрошенні зазначався титул та професія особи та ім'я, до прикладу, «колезький радник, лікар Михайло Миколайович Протопопов», дата смерті, дата та місце проведення похорон та церковної служби,¹ і така стандартна форма в цілому дотримувалася усіма. Така практика була спрямована і на надання допомоги вдові та дітям у випадку, якщо помер єдиний чоловік-годувальник – тоді небайдужі читачі видання могли надати певні пожертвування та допомогти у самому процесі організації похоронів.

Також у випадку загибелі когось із відомих харків'ян у місцевій хроніці публікувався великий некролог та опис похорон, як у випадку з похоронами Жозефіни Гельферіх. На прикладі цього опису можна відтворити сам процес похорон за католицьким обрядом, але окремо варто звернути увагу на описану церемонію покладання вінків, яких за описом було більше п'ятдесяти, а також було акцентовано увагу на масову участь харків'ян у похоронній процесії, незважаючи на те, що лише меншість з них було католиками. Також акцент було зроблено на діяльність Ж. Гельферіх як благодійниці, що свідчить про важливість цієї її діяльності для містян.² Таким чином, можна побачити, що періодичні видання стали відігравати роль посередника в організації та проведенні похорон, що було ознакою модернізації традиційних практик та зміни форм спілкування між містянами, коли про подію могли дізнатися усі читачі газети, а не тільки ті, кого подія торкалася напряду. Проте це свідчить і про ставлення до аудиторії газети загалом як до «великої сім'ї», де втрата тих, кого знала більшість містян, сприймалася як спільне горе.

---

¹Бывший старший ординатор Харьковского военного госпиталя коллежский советник Михаил Николаевич Протопопов скончался 12 марта: Местная хроника // Южный край. 1894. № 4532. С. 1

² Вчера с большой торжественностью состоялись похороны Жозефины Федоровны Гельферих: Местная хроника // Южный край. 1894. № 4543. С. 2

Окремо варто також згадати про проблеми вразливих категорії населення, такі як одинокі матері, одинокі люди похилого віку, люди з обмеженими можливостями та психічно хворі, якими у другій половині XIX – на початку XX ст. опікувалися місцеві благодійні організації та спілки взаємодопомоги. Благодійні організації у Харкові другої половини XIX – початку XX ст. забезпечували у місті роль соціального страхування та допомоги нужденним і сильно залежали від ініціативи самих містян. Міста підтримували благодійні організації слабо, про що свідчать дані з «Харківського календаря», що підтверджують найменшу суму витрат на благодійні організації з усього міського бюджету – більшість з цих коштів витрачалося на облаштування богоділень, тобто лікарень для психічно хворих людей.¹ Самі ж харків'яни критикували дійсний стан речей зі сторінок періодики. Зокрема, автор, який побажав залишитися невідомим, критикував міське самоуправління через ситуаційність допомоги дитячим притулком, що отримувалася шляхом проведення балів-маскарадів, і на контрасті прославляв міську інтелігенцію, що, на його думку, взяла справу у свої руки.² Тому дуже важливою у цьому була ініціатива самих містян, особливо заможних категорій населення – благодійна діяльність або внески для них вважалася якщо не необхідністю, то дуже престижним заняттям. Про це можна дізнатися зі сторінок періодичної преси, де відомим благодійникам та їх діяльності часто присвячувалися окремі статті у місцевій хроніці.

З усього ж переліку благодійних організації у Харкові окремо у виданні виділялися Харківська благодійна спілка, Харківський дитячий притулок, Спілка нагляду за малолітніми сиротами, Харківська спілка розповсюдження грамотності, Харківська суспільна бібліотека та Харківський відділ Російської спілки піклування про тварин.³ Кожна подібна благодійна спілка мала свій основний напрям діяльності, до прикладу, організацію громадських читалень, турбота за

¹ Харьковский календарь на 1887 год (год пятнадцатый) ... С. 423.

² Современная русская жизнь // Южный край. 1881. № 188. С. 1.

³ Харьковский календарь на 1887 год (год пятнадцатый) ... С. 85-90.

дітьми-сиротами чи організацію закладів громадського харчування. Також кожна така організація мала своїх меценатів та спонсорів, і в залежності від розміру організації влаштовувала різні заходи від простих зборів до благодійних балів та концертів.

Деякі з них організовувалися безпосередньо Харківської міською думою, що потребувало значних грошових видатків та великої кількості дійових осіб.¹ Це підтверджує інформація зі звіту про організацію одного з зимових балів-маскарадів у Харківській міській думі від 16 грудня 1880 р., який відбувався на користь сиріт з харківських притулків. Звіт був опублікований на сторінках «Південного краю» та «Харківських губернських відомостей», що підтверджує важливість благодійної діяльності та пильний нагляд суспільства за нею. Дохід від цього маскараду становив 1406 рублів від продажу квитків та пожертвування на суму 3013 р. Витрати, у свою чергу, становили 70 р. на музичні оркестри, 51 р. 50 к. на освітлення, на утримання буфетів – 50 р., 25 р. на альтанку, типографський витрати на суму 18 р. 50 к., 40 р. швейцару, який займався не тільки перевіркою квитків, а й виставляв свічки, слідкував за гардеробом та протирав підлогу, 12 р. за ялинки, 6 р. на афіші, 15 р. за оренду меблів, 15 р. слугам, 5 р. на утримання вбиральнь, що в цілому становить 283 рублі.² Сума прибутку та благодійних внесків є доволі великими, значно більшими за витрачені кошти, що свідчить про масштаб, ефективність заходу та залучення до нього дійсно великої кількості заможних харків'ян, що вважали цей маскарад не тільки розвагою, але і засобом допомоги та витратили на благодійність значно більше коштів, ніж на квитки.

Взагалі прийняття пожертв напередодні свят було певною традицією, якою користувалися і інші благодійні організації. До прикладу, у 1905 році напередодні Різдва у випуску «Південного краю» було розміщено оголошення від Харківського дому працелюбства, де один з членів цієї спілки, К. Звонніков,

¹ Шандра В. Дворянська опіка та її соціальні практики під час модернізаційних реформ (друга половина XIX – початок XX століття) // Проблеми історії України XIX – початку XX століття. 2020. № 30. С. 89.

² Местная хроника // Южный край. 1881. № 37. С. 3.

просив у небайдужих містян принести по визначеним адресам допомогу грошима, їжею, паливом та одягом, щоб допомогти нужденним напередодні свят.¹ Така допомога схвально оцінювалася у харківській спільноті, а діяльність самих благодійних організацій визнавалася містянами одним з найважливіших компонентів взагалі всього міського життя Харкова у другій половині XIX – на початку XX ст. Таким чином, можна стверджувати, що міська культура заохочувала у мешканцях міста небайдужість одне до одного та підтримку своїх, і не тільки у межах стану чи соціальної страти, але і в цілому у міській спільноті.

Загалом можна стверджувати, що наприкінці XIX – на початку XX ст. у Харкові вже існувала яскрава міська самосвідомість. Про це свідчить і те, що автори газетних статей часто апелювали до колективної свідомості харків'ян, звертаючись до них чи характеризуючи їх. Наприклад, у місцевій хроніці можна зустріти такий опис харків'ян: «Харківці, звісно, прийдуть на допомогу до нещасного та страждаючого бідняка»² або ж часто зустрічається визначення як «рідні харківці». Тож можна стверджувати, що у суспільстві вже у 1880-х роках був сформований позитивний образ мешканців Харкова, а «харківці» у якості збирального образу часто застосовувалося, щоб висловлювати власну думку у суспільному контексті. Тобто можна стверджувати, що попри те, що розпочинає формуватися певний індивідуалізм, харків'яни у другій половині XIX – на початку XX ст. відчували себе частиною єдиної спільноти міста, яку сприймали як свою велику сім'ю. Таким чином, можна побачити, що модерне та традиційне у місті змішується у різних проявах в усіх сферах життя, що впливає на формування нового способу життя та нових повсякденних практик.

¹ Звонников К. Правление Харьковского дома Трудолюбия: Объявления // Южный край. 1905. № 8653. С. 1.

² Каждый день нам приходится убеждаться // Южный край. 1881. № 279. С. 2.

2.2. Сфера розваг та дозвілля у Харкові другої половини XIX – початку XX ст. за матеріалами періодики

Дозвілля та розваги завжди були ваговою складовою життя людини, а особливо їх роль зросла в процесі індустріальної революції та зародження суспільства нової епохи. Встановлення стабільного робочого графіку на більшості підприємств, регламентація робочого часу ремісників та торговців сприяла формуванню вільного часу, який людина могла провести на свій розсуд, що сприяло зародженню міської масової культури в Україні.¹ У Харкові робочий час ремісників регламентувався міською владою на рівні 11 годин, також вихідними днями оголошувалися усі найбільші християнські свята та неділі, на промислових підприємствах, в свою чергу, робочий день міг варіюватися, але не повинен був перевищувати 12 годин.² Окрім цього, кількість вільного часу для робітників та міщан, які не мали домашньої прислуги, обмежувало також вирішення побутових проблем, на кшталт набору питної води, розпалювання печі, приготування їжі, прибирання, турботи за дітьми або старими батьками, що також було частиною їх повсякдення. Тому найбільше вільного часу зазвичай мало дворянство, купецтво, інтелігенція та найзаможніша частина робітників, які могли дозволити собі у вільний час читати книжки, відвідувати клуби за інтересами або відвідувати театри чи концерти.³

Варто також зазначити, що практики дозвілля у місті все ще регламентувалися багатьма прямими та непрямыми факторами, такими як грамотність та загалом рівень освіти, дохід і відповідно кількість вільного часу та спроможність оплатити різні практики дозвілля, статус, вік та стать, що визначало

¹ Левчук О. Дозвілля у повсякденному житті киян початку XX ст. (за матеріалами місцевих газет) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2017. № 48. С. 230-231.

² Сборник обязательных постановлений для жителей г. Харькова, составленных Харьковской городской Думой 1909–1914 г...С. 31

³ Шляхов О., Донік О. Практики та структура дозвілля робітників України в контексті індустріальної трансформації XIX – початку XX ст. (за матеріалами Катеринославської губернії) // Український історичний журнал. 2020. Число 1. С. 45 – 46.

ті форми. Зокрема, Л. Удовенко звертає увагу на розподіл практик дозвілля на умовно чоловічі та жіночі. Більшість видів повсякденного дозвілля, звісно, були спільними для обох статей: освічені харківці обох статей читали книжки та газети, що завдяки діяльності благодійних читалень стали більш доступними, грали на музичних інструментах (про продовження попиту на навчання гри на музичних інструментах свідчать рекламні оголошення у газетах).¹ Харків'яни та харків'янки відвідували театри, громадські сади, бали та звані вечори, виходили на прогулянки, зустрічалися з друзями, присвячували час сімейному відпочинку та дозвіллю. Проте існувало багато видів діяльності, які визначалися у суспільстві Харкова кінця XIX – початку XX ст. як чоловічі або жіночі. Зокрема, жінки більшу частину свого вільного часу займалися рукоділлям (вишивали, в'язали, плели гачком), у середині XIX століття починають видаватися дуже популярні серед харків'янок у тому числі журнали, де розміщувалися викрійки для робіт та схеми для плетення гачком. Жінки також проводили час з подругами, організовували чаювання та сімейні вечори, значно більшу кількість часу присвячували сім'ї та облаштуванню домашнього інтер'єру. Чоловіки ж проводили час двома найрозповсюдженішими способами – або відвідували партійні або громадські зібрання, клуби за інтересами, проводили час за читанням книжок та газет, приділяли увагу сім'ї та зустрічалися з друзями за бесідою, або відвідували шинки.²

Розповсюдженим видом дозвілля для дорослих та малих харків'ян залишалися різноманітні ігри, на що окремо звертає увагу Л. Удовенко. Вона зазначає, що чоловіки і хлопці-підлітки у вільний час грали в різні ігри: шашки (рідше шахи), карти, зерню, «наперсток», «вушки», у ремінець, «орлянку», діти та підлітки могли грати на вулицях у квача, «салека-малека», картонки. Малеча та дівчата грали у «класики», фантики, «бариню», в яких могли брати участь і інші

¹ Объявления // Утро. Харків, 1907. № 47. С. 4

² Удовенко Л. Дозвілля харківців наприкінці XIX – на початку XX століття // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. № 15. С. 71-72

діти та дорослі. Гра у «вушки» складалася з того, що треба було биткою перевернути гудзики із форми офіцерів та чиновників, на яких було вибито двоглавого орла, які називалися «вушками», в інше положення за один раз із вихідного положення. Були в ходу також солдатські «вушки» без орлів, кожне з яких оцінювалось за певною кількістю балів. Поширеною була гра у три карти: дві чорні, одна червона, у якій за умовами гри треба вгадати червону карту. Підлітки та молодь або грали між собою за різними умовами (на шалабани, на бажання тощо) або на Кінному ринку на гроші.¹ Зернею називалися маленькі кісточки, у яких один бік було пофарбовано білим, а другий – чорним. Виграш визначався за тим, яким боком упадуть кісточки, коли їх кидали.² За свідченнями сучасників, у подібних іграх було задіяно багато шахраїв, які обдурювали довірливих гравців, особливо підлітків, на досить великі гроші. Суспільством подібні азартні ігри з одного боку засуджувалися, а з іншого сприймалися як звична частина життя, особливо якщо йшлося про заможну молодь. Це можна побачити у більшості художніх творів, які були у другій половині XIX – на початку XX ст. частиною суспільного обговорення, так і в рецензіях на них.³

Значно більшою проблемою повсякденного життя харків'ян другої половини XIX-початку XX століття було зловживання алкогольними напоями, яке особливо широко було розповсюджене серед ремісників, вихідців з села та робітників. Зловживали не тільки чоловіки, але саме серед них особливо була поширена практика походу до шинку після роботи. При тому головною метою не завжди було пияцтво – шинок був свого роду місцем проведення вільного часу та спілкування, що замінював інші види дозвілля.⁴ Оскільки однією з причин пияцтва навіть самими сучасниками, такими як Д. Багалій та Д. Міллер, вважалася нестача

¹Удовенко Л. Дозвілля харківців наприкінці XIX – на початку XX століття // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна...С. 75.

² Удовенко Л. Дозвілля харківців наприкінці XIX – на початку XX століття // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна... С. 73-74.

³ Черняев Н. Заметки о Лермонтове. Отрывок из начатой повести о Лугине // Южный край. 1901. № 6896. С. 1.

⁴ Удовенко Л. Дозвілля харківців наприкінці XIX – на початку XX століття // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна...С. 73.

якісного проведення вільного часу та дозвілля, то варто розглянути цю проблему саме у цьому контексті.¹ Пияцтво, особливо серед середніх та нижніх прошарків населення Харкова, було справді розповсюдженим явищем та непокоїло міську спільноту. Підтвердження цьому можна знайти на сторінках періодичних видань, до прикладу, у «Південному краї» неодноразово публікувалися статті та нариси з засудженням пияцтва. В Харківському Народному Домі час від часу проводилися лекції, які проводили лікарі, що розповідали про шкоду пияцтва та пропонували методи боротьби з ним різноманітними лікарськими засобами, або навіть гіпнозом.²

Засобом вирішення проблем девіантної поведінки серед робітників вважалося відкриття клубів за інтересами. На початок XX ст. при деяких підприємствах Харкова, зокрема, при товаристві Гельферих-Саде, існували подібні робітничі клуби, які організовувалися або за рахунок роботодавця, або за рахунок спільних пожертв робітників. Також існували позастанові клуби, що мали низькі клубні внески та відрізнялися своєю демократичністю, при тому пропонуючи різноманітні види дозвілля, такі як сумісні читання, звичайні та заміські гуляння та сімейні вечори.³ Проте варто зазначити, що цей вид дозвілля ще не був настільки загально розповсюджений, як це станеться у радянську добу, але певні початки цієї діяльності вже існували. Такі клуби працювали і з просвітницькою метою, тому їх організація сприяла загальному підвищенню рівня грамотності серед населення та загалом культурному охопленню ширших категорій населення міста.

Загалом клуби існували у Харкові впродовж всього XIX – початку XX ст., починаючи з Харківського дворянського зібрання, яке довгий час було закритою організацією. Найбільшим з харківських клубів був купецький Харківський

¹ Багалій Д., Міллер Д. Історія Харкова за 250 років його існування...С. 935-936.

² Харьковский Народный Дом: Местная хроника // Южный край. 1910. № 9890. С. 4.

³ Альков В. Трансформація харківського клубного дозвілля в умовах модернізаційних перетворень другої половини XIX – початку XX ст. // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, 2013. № 1088. С. 34-35.

комерційний клуб, що на початку XX ст. відкрив свої двері не лише для закритої купецької спільноти, але і для всіх бажаючих сплачувати внески. На території цього клубу проводилися концерти, маскаради, які могли відвідати усі бажаючі,¹ а також сімейні вечори, обіди та святкування.² Існували також незалежні клуби за інтересами, що могли об'єднувати харків'ян з різних соціальних прошарків, до прикладу, таким був Південноросійський автомобільний клуб, що об'єднував усіх зацікавлених в водінні та збиранні автомобілів. З оголошень у Південному краї можемо дізнатися, що у цього клубу було власне приміщення з буфетом та кухнею, у якому члени клубу могли відпочивати та спілкуватися.³

Таким чином, можна констатувати, що дозвілля у Харкові другої половини XIX – початку XX ст. мало тісний зв'язок з матеріальним та соціальним статусом, статтю та віком людини. Проте збільшення кількості грамотних людей, зменшення нерівності та розмиття соціальних станів сприяло тому, щоб деякі види дозвілля ставали більш універсальними та розповсюдженими. До прикладу, таким шляхом більш розповсюдженим ставало читання книжок та газет, коли для малозабезпечених категорій населення на початку XX ст. стали відкривати громадські читальні. Відкриття робітничих клубів та організацій взаємодопомоги також сприяло подоланню девіантної поведінки, такої як пияцтво та пристрасть до азартних ігор, що дозволило також хоча б частково зробити можливим якісне проведення дозвілля для малозабезпечених категорій населення.

Але справді революційним явищем стало формування масової культури і сфери розваг як її частини, що починає складатися у Харкові наприкінці XIX – на початку XX ст. Важливою частиною сфери розваг, що формується, були ресторани, кафе та готелі. Найчастіше у виданнях на кшталт «Харківських губернських відомостей» чи «Південного краю» рекламувалися саме елітні готелі

¹ Старшины Харьковского Коммерческого клуба имеют честь известить: Объявления // Южный край. 1910. № 9881. С. 1.

² В залах клуба назначен семейный вечер: Объявления // Южный край. 1910. № 9913. С. 2.

³ Правление Южно-Русского автомобильного клуба: Объявления // Южный край. 1914. № 12213. С. 1.

та ресторани, які надавали свої послуги найзаможнішим категоріям населення міста. Про це яскраво свідчить перелік послуг, які вони пропонували своїм клієнтам. До прикладу, у 1894 році у номері газети «Південний край» на одній сторінці розміщено одразу три рекламні оголошення від різних готелів, що вочевидь конкурували між собою та детально описували свої послуги для зацікавлених з різними акцентами. Зокрема, власники готелю «Проспер» вирішили зробити акцент на меню свого ресторану та наявності телефону, «Великий московський готель» пропонував, окрім першокласного ресторану з оркестровою музикою, бібліотеку, ванні кімнати, телефон, екіпажі та коней.¹ А «Південний готель», що тільки-но відкрився, просто запрошував міську еліту відвідати його та подивитися.

За чотирнадцять років ми спостерігаємо незначне збільшення кількості оголошень про готелі у періодичних виданнях з у середньому двох на випуск «Південного краю» до дев'яти-десяти у випуску вихідного дня (Дод. 7), а також зростання різноманіття послуг, які вони надавали. У 1908 році власники готелю «Проспер» вже обіцяли своїм гостям супровід угорського оркестру до вечері з участю відомих іноземних виконавців, а також сніданки та обіди з 11 до 2 годин дня та з 2 до 7 вечора відповідно, що більше співпадає з розпорядком дня аристократії.² Тут важливо також зазначити, що реклама цього готелю на початку ХХ ст. на першому місці не пропонує відвідувачам якісні кімнати чи гарну житлову інфраструктуру, а акцентує увагу на доступні розваги та їжу. Це яскраво свідчить про особливість сприйняття харків'янами і взагалі людьми початку ХХ ст. готелів, яке відрізняється від сучасного і від того, яке існувало в середовищі міста ще наприкінці ХІХ ст. Бо коли для наших сучасників готель – це перш за все місце, де можна зупинитися під час переїзду з одного міста до іншого,

¹ Объявления // Южный край. 1908. № 9492. С. 1.

² Гранд-отель Проспер: Объявления // Южный край. 1908. № 9492. С. 1.

то для людини початку ХХ ст. заклад, що називався готелем, це перш за все місце для зустрічі та відпочинку.

Звісно, умови для життя у таких готелів здебільшого відповідали розкоші їх обслуговування, але вони для такого рівня закладів здавалися не тим, чим можна хизуватися, а базовою необхідністю для заможних клієнтів. На момент 1914 року у Харкові нараховувалося вже 14 великих готелів, найбільші з яких мали у розпорядженні близько ста кімнат, які мінімально коштували від 1 рубля 50 копійок до 2 рублів 50 копійок за добу, що було досить великою сумою для більшості мандрівників.¹ Також додатково потрібно було оплачувати прийоми їжі, що могли коштувати від 30 к. до 1 р. 50 к. кожен в залежності від готелю, пори року та самого прийому їжі.² За таку ціну ресторани при готелях пропонували розкішне меню, при тому найбільш вишуканим, на думку самих містян, вважалося меню у ресторані як раз Гранд-Готелю «Проспер».³ У його меню, зокрема, були присутні такі делікатеси як устриці та дорогі види вин.⁴

Менш вишукане меню, наприклад, з ресторану при готелі «Версаль», варіювалося від ціни, проте обов'язково складалося з супу, м'ясних та рибних страв, а також з десерту. До прикладу, обід за один рубль складався з супу з вермішеллю, українських щів, пиріжків, ризотто з баранця, судака по польськи, смаженої домашньої качки, червоної капусти та полуничного парфе. Для порівняння, обід за два рублі складався з супу з топінамбура, пиріжків, салямів з дичини, телячої вирізки, салату та горошку по-англійськи на гарнір, а також груш у коньяку на десерт. До усього цього доступними для замовлення у цьому ресторані були також омари та лангусти.⁵ Це меню дуже показове не тільки з точки зору його вартості чи доступності тим чи іншим категоріям населення

¹ Харьков: путеводитель для туристов и экскурсантов. // Харьковское общество любителей природы. Харьков. 1915. С. 44.

² Объявления // Южный край. 1908. № 9492. С. 1.

³ Харьков: путеводитель для туристов и экскурсантов. Харьков. 1915. С. 45.

⁴ Гранд-Отель Проспер. Европейская гостинница: Объявления // Южный край. 1905. № 8360. С. 1.

⁵ Версаль: Объявления // Южный край. 1905. № 8360. С. 1.

Харкова початку ХХ ст., але і з точки зору міжкультурної взаємодії. Поєднання в одному меню українських, російських, французьких, італійських та британських страв яскраво свідчить про початок взаємопроникнення різних гастрономічних культур на рівні високої кухні готелів, що повинні були слугувати «обкладинкою» Харкова для гостей з інших міст та країн.

Більш схожу до сучасних бюджетних готелів чи хостелів функцію виконували постоялі двори, головна функція яких була у наданні тимчасового притулку подорожуючим. Такі постоялі двори були різними за умовами, які вони надавали, і правила, що застосовувалися до їх утримання, були схожими на вимоги до притулків до ночівлі з єдиною різницею у правилах щодо утримання коней та освітлення подвір'я. Вони також повинні були мати вивіски, а також могли працювати цілодобово, на відміну від притулків для ночівлі.¹ Таких постоялих дворів у Харкові було достатньо багато для усіх категорій населення, час від часу їх відвідувала санітарна інспекція, але цього явно було недостатньо для запобігання антисанітарії та нерозповсюдження інфекційних хвороб. Але загалом система громадського обслуговування у Харкові, включно з транспортом, готелями та постоялими дворами, громадськими їдальнями та ресторанами на початок ХХ ст. досягла значного розвитку, сприяючи перетворенню Харкова на модерне місто з зовсім іншим способом життя.

Розповсюдженими у Харкові також були менші заклади громадського харчування. За матеріалами з «Путівника», окрім закладів при готелях, більш бюджетно поїсти поза домом у місті можна було у їдальнях, що організовувала Спілка працюючих жінок, яких лише у виданні перелічується три за різними адресами, проте вони працювали за попереднім записом. За 20 копійок можна було пообідати у Краківській їдальні, а також у кафе та молочних, які також можна було знайти у центральних районах міста. Існували навіть вегетаріанські

---

¹ Сборник обязательных постановлений для жителей г. Харькова, составленных Харьковской городской Думой 1909–1914 г...С. 21-22.

їдальні, що також можна вважати наслідком поступового взаємопроникнення культур, а також кондитерські, з яких автори «Путівника» особливо рекомендували кафе Дирберг та Метрополь.¹ Наявність такого різноманіття закладів свідчить про поступовий розвиток культури громадського харчування у Харкові у другій половині XIX – на початку XX ст. Звісно, його не можна абсолютизувати, бо для більшості власне містян похід у кафе чи ресторан навіть не видавався можливим, проте вони цілком могли час від часу стати відвідувачами їдальнь, що організовувалися у місті благодійними організаціями та спілками.

З 1880-х років театральні вистави стали важливою частиною життя міста Харкова та відповідно дозвілля його мешканців. Про це яскраво свідчить присутність у «Південному краї» постійною рубрики під назвою «Театральное обозрение», у якій публікувалися думки редакції на рахунок нещодавніх театральних прем'єр у місті, що, безперечно, мали вплив і на суспільну думку. З часом популярність театру у місті росла, що яскраво демонструє зростання кількості оголошень про проведення нових театральних вистав. До прикладу, у 1894 році на номер припадало приблизно 1-2 оголошення про проведення театральних вистав в залежності від сезону, а у 1904 році на один номер, особливо у вихідні дні, могло припадати близько 8-9 оголошень про проведення вистави чи концерту, які теж набули більшої популярності. (Дод. 8)

Також підтверджує популярність театру і загальна кількість його згадок у «Південному краї» з 1880 до 1914 року, що складає 6580 згадок, в основному в анонсах та розділі «Театральное обозрение», і невеликий відсоток згадок у значенні «театр бойових дій» (до 500 згадок).² Для порівняння, за підрахунками слово «цирк» було вжите 1338 разів, і тільки частина з них у контексті харківських

¹ Харьков: путеводитель для туристов и экскурсантов. Харьков. 1915. С. 45-46.

² Южный край 1880-1914 р. // Електронний архів оцифрованих періодичних видань Центральної Наукової Бібліотеки ХНУ імені В.Н. Каразіна. URL: http://back2news.univer.kharkov.ua/?s=teatr&post_type=newspapers&taxonomy=region_tag&category_name=southkrai&term=&paper-lang=&start_date=1880-01-01&end_date=1914-08-31 (від 09.04.2024 р.)

установ, а «циркове» у контексті вистави було вжито всього 16 разів.¹ З цього можна зрозуміти, що театр міцно увійшов у життя містян, а анонси театральних вистав регулярно з'являлися на сторінках періодичних видань, таких як «Південний край».

До початку ХХ ст., за матеріалами з «Путівника», у Харкові налічувалося кілька постійних театрів. В газетних оголошеннях, щоб запросити людей до театру, використовувалися різні епітети та метафори, які з часом ставали все більш креативними. До прикладу, на початку 1880-х років для характеристики вистав використовувалася обмежена кількість епітетів, обмежуючись визначеннями на кшталт «чарівна»² чи «велика»³ стосовно низки опер, не особливо розрізняючи їх між собою. Також коротко зазначався перелік дійових осіб та учасників без зазначення їх минулих ролей чи репутації. Тому можна сказати, що спершу оголошення про проведення театральних вистав у періодиці були максимально офіційними, схожими на формальні оголошення про проведення дворянських зборів.

Проте вже у другій половині десятиліття можна простежити певні зміни, що відбуваються у ставленні до театру в періодичній пресі. Вже у другій половині 1880-х – на початку 1890-х років змінилося розташування оголошень про театральні вистави, які перемістилися з розділу «Справочные сведения», в якому, окрім них, розміщувалася інформація про судові засідання, розклад потягів та стан лікарень, до розділу «Реклама». Це свідчить про очевидну зміну ставлення до театральних вистав, зростання їх кількості та послаблення контролю влади над театром, що підтверджують і більш красномовні описи, які стали давати виставам в газетах. До прикладу, в одному з випусків «Південного краю» ми можемо

---

¹ Южный край 1880-1914 р.// Електронний архів оцифрованих періодичних видань Центральної Наукової Бібліотеки ХНУ імені В.Н. Каразіна. URL: http://back2news.univer.kharkov.ua/?s=цирк&post_type=newspapers&taxonomy=region_tag&category_name=southkrai&term=&paper-lang=&start_date=1880-01-01&end_date=1914-08-31

² Оперный театр: Справочные сведения // Южный край. 1880. № 1. С. 4.

³ Оперный театр: Справочные сведения // Южный край. 1881. № 4. С. 2.

побачити оголошення про проведення нової драми, до опису якої вже додано короткий підсумок вистави зі словами «Якщо жінка вирішила, то буде стояти на своєму» та додано навіть характеристику температури в театрі, що було важливо для зими.¹ В іншому ж випуску «Південного краю» того ж року зустрічаємо одразу кілька оголошень, в яких особливо акцентовано увагу на імена постановників чи акторів, до прикладу, зустрічаємо ім'я відомого українського постановника М. Кропивницького, а також зазначаються актори Імперського театру.²

З плином часу та зростанням кількості оголошень про театр на випуск, а відповідно і кількості театрів та їх популярності описи вистав ставали все більш красномовними. Зокрема, у випуску вихідного дня за 1910 рік можна зустріти одразу 10 оголошень про театральні вистави, і кожне з них відрізняється як візуально, так і змістовно.³ Зокрема, у оголошенні від Драматичного театру особлива увага приділяється розкладу вистав та порядку у глядацькій залі,⁴ оголошення від театру Грікке акцентоване на низькій ціні квитків,⁵ а оголошення від Оперного театру містить усі вистави на тиждень.⁶ Особливою оригінальністю на цьому тлі відзначаються оголошення «Театру XX століття» та Концертного залу Буфф, що на тлі своїх більш великих та відомих конкурентів повинні були виділятися, щоб привернути увагу вже очевидно більш вибагливих до вистав містян. До прикладу, автори оголошення «Театру XX століття» більшим шрифтом одразу зазначають те, що їх програма на час виходу газети «особливо видатна», і перелічують усіх зірок, які планували взяти участь у програмі.⁷ Це є яскравим прикладом розвитку театрального мистецтва у Харкові та вибагливості глядачів до них, а також зростання популярності та конкуренції у цій галузі з часом.

¹ Драматический театр: Объявления // Южный край. 1894. № 4476. С. 1.

² Малый театр: Объявления // Южный край. 1894. № 4479. С. 1.

³ Объявления. Южный край. 1910. № 9880. С. 1.

⁴ Драматический театр // Южный край. 1910. № 9880. С. 1.

⁵ Общедоступный драматический театр Грикке // Южный край. 1910. № 9880. С. 1.

⁶ Оперный театр Харьковского Коммерческого Клуба // Южный край. 1910. № 9880. С. 1.

⁷ Театр XX века // Южный край. 1910. № 9880. С. 1.

Театральні вистави мали великий вплив на формування самосвідомості мешканців міста Харкова, а їх вподобання щодо вистав та концертів були своєрідним маркером ідентичності. До 1914 року, за свідченнями з «Путівника» 1915 року, у місті налічувалося одинадцять театрів, кожен з яких пропонував глядачеві певний вибір класичних та сучасних театральних вистав на різні тематики. Серед них, звісно, найбільшими були міський Драматичний театр, що відрізнявся класичними драматичними постановками, які рекомендували подивитися автори «Путівника», а також театр Комерційного клубу, який по суті був міським оперним театром.¹ Яскравим прикладом виявом ідентичності містян є популярність у Харкові наприкінці XIX – на початку XX століття вистав українських театральних труп. Це засвідчують і автори путівника, що вказують на масове проведення вистав та гастролей українських труп у театрі-цирку Грікке² та в саді Тіволі,³ а також це підтверджують і статті з «Південного краю». Зокрема, стаття-огляд у ювілейному випуску. До того ж, попитом користувалися вистави не тільки відомих постановників та драматургів, але і місцеві постановки. Зокрема, за інформацією у газеті «Ранок» популярність серед харків'ян на початку XX ст. отримала п'єса «Ерот та Психея» яку поставили харківські митці з драматичної спілки на сцені Харківського драматичного театру.⁴

Тож можна підсумувати, що для Харкова наприкінці XIX – на початку XX ст. театр був вагомою частиною дозвілля та суспільного обговорення та відігравав важливу роль у повсякденні харків'ян, особливо з середнім та високим рівнем достатку, для яких похід в театр був розповсюдженою буденною практикою. Проте навіть для тих, для кого похід у театр був швидше особливим випадком, сама наявність театру, перекази про вистави від друзів та знайомих також були частиною їх щоденного життя. Завдяки дослідженню В. Алькова

¹ Харьков: путеводитель для туристов и экскурсантов. Харьков. 1915. С. 50.

² Театр Грикке. Малороссы А. Л. Суходольского // Утро. Харків. 1913. № 2182. С. 2

³ Харьков: путеводитель для туристов и экскурсантов. // Харьковское общество любителей природы. Харьков. 1915. С. 50.

⁴ Пьеса Ерот и Психея // Утро. Харків, 1907. № 47. С. 3

можна підтвердити, що на початку ХХ ст. театр взагалі стає загальнодоступним видом дозвілля, що обґрунтовувалося збільшенням кількості місць у залах, варіативністю цін на місця, що дозволяло обрати місця з низькою вартістю, чим часто користувалися робітники та студентська молодь.¹

Циркові вистави та проведення часу у приватних чи громадських садах також були однією з розповсюджених форм дозвілля харків'ян. Початок їх розквіту припадає на 1880-ті роки, коли у Харкові було відкрито сад «Тіволі», у якому на свіжому повітрі почали проводити театральні, циркові та акробатичні вистави. Власники саду запрошували до їх проведення відомих людей свого часу та домовлялися про виступи з зарубіжними цирковими артистами та акторами – підтвердження можна знайти на сторінках «Південного краю».² У 1881 році можна знайти оголошення про відкриття саду «Баварія», проте він не набув такої популярності, як «Тіволі», бо містяни жалілися на погане музичне супроводження та високу ціну на вхід.³ Автори «Південного краю», описуючи гуляння у садах, завжди характеризували їх як масові та всенародні, тому можна стверджувати, що цей вид дозвілля був справді доступний якщо не усім містянам, то категоріям з середнім та високим доходом.

Окремим видом дозвілля були також участь або перегляд кінних, а потім і велосипедних перегонів на початку ХХ ст., що стало ознакою модернізації. Такі заходи були популярними у місті, що підтверджує оголошення, яке розмістив у газеті «Південний край» харківський поліцеймейстер Безсонов, намагаючись попередити затори та нещасні випадки дорогою на перегони, вказуючи мешканцям міста на можливі обхідні шляхи.⁴ Такі перегони часто проводилися з нагоди виставок чи ярмарок, відвідування яких також було вагомою частиною дозвілля містян.

¹ Альков В. Загальнодоступний театр як явище міської культури у Російській імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. (на прикладі м. Харкова) // Сумська старовина. 2010. № 31-32. С. 98-99.

² Приглашены еще и Мария Камбе: Местная хроника // Южный край. 1881. № 107. С. 2.

³ С 1 мая открыл свою деятельность сад «Бавария»: Местная хроника // Южный край. 1881. № 116. С. 1.

⁴ Безсонов К. Обращение харьковского полицмейстера к публике // Объявления. Южный край. 1905. № 7856. С. 1.

Новою формою проведення дозвілля став похід до кінотеатрів, які на початку XX ст. стали пропонувати свої послуги городянам. Перші згадки про кіно-та фоноапарати на сторінках періодичних видань можна зустріти у 1896 році, коли у місті проводилися перші публічні виставки обладнання для показу фільмів.¹ На 1914 рік у місті налічувалося три найбільш відомі постійні кінотеатри Ампір, Модерн та Мішель, також постійно приїздили пересувні «кінематографи», як називали їх харків'яни.² Ціни на білети до кіно були досить демократичними, до того ж, кінопокази проводилися і у клубах за інтересами, тому за бажанням вистави могли відвідати більшість містян. Так, наприклад, у 1905 році під час засідання Харківського зібрання прикажчиків для дітей та членів зібрання кінофільми демонструвалися безкоштовно.³ А на честь свят прямо на міських базарах та площах розгорталися пересувні кінотеатри, що показували різні сюжети на близьку до нагоди тему, до прикладу, напередодні Різдва 1905 року у Харкові демонструвався фільм «Бешкетун або балуваний хлопчик» на Сергієвській площі.⁴ Постійні ж кінотеатри у Харкові функціонували впродовж усього року та повинні були дотримуватися певних правил та постанов міської думи, що стосувалися перш за все техніки пожежної безпеки, що, на жаль, було підкріплено реальними випадками пожеж.⁵ Отже, можна стверджувати, що до 1914 року кінотеатри міцно зайняли свою нішу у сфері розваг Харкова, не витісняючи, при тому, відвідування театрів чи концертів, а існуючи паралельно. Розповсюдження такого виду дозвілля було яскравою ознакою змін, що відбувалися у місті на початку XX ст. і що поступово охоплювали усі сфери життя.

Таким чином, динамічні зміни, що відбуваються у Харкові наприкінці XIX – на початку XX ст. сприяють формуванню нової міської культури, що сполучає

¹ Нужна молодая особа: Объявления // Южный край. 1896. № 5376. С. 4.

² Харьков: путеводитель для туристов и экскурсантов. // Харьковское общество любителей природы. Харьков. 1915. С. 50-51.

³ Совет Старшин Харьковского собрания приказчиков: Объявления // Южный край. 1905. № 8653. С. 1.

⁴ Синемо-теарт: Объявления // Южный край. 1905. № 8653. С. 1.

⁵ Сборник обязательных постановлений для жителей г. Харькова, составленных Харьковской городской Думой 1909–1914 г...С. 13-16.

елементи традиційного та модерного та вбирає в себе інновації. Нова культура спілкування та дозвілля стала результатом багаторічного процесу змін та перетворень, що відобразився на сторінках періодичних видань. Шляхом їх дослідження вдалося довести, що поступово старі, традиційні види дозвілля, такі як ярмаркові балагани, мандрівні театри та цирки поступаються своїми позиціями новим театральним виставам у стаціонарних театрах, розвагам у міських парках та перегляду фільмів у кінематографі. Ця епоха унікальна тим, що усе це співіснує водночас, конкуруючи, проте не витісняючи одне одного. Так само як і у сім'ях стикаються старі та нові традиції, змінюється система охорони здоров'я, збільшується роль благодійних організацій, спілок та клубів за інтересами. Нове міське суспільство мало нові потреби, проте і старі звичаї нікуди не зникали, що утворювало унікальну культурно-соціальну мозаїку Харкова другої половини XIX – початку XX ст.

ВИСНОВКИ

Отже, за підсумками проведеного дослідження було розглянуто теоретичні засади історії повсякдення, роль місцевої періодики Харкова другої половини XIX – початку XX ст. як історичного джерела та основні проблеми повсякдення мешканців Харкова зазначеного історичного періоду. В межах дослідження була здійснена спроба скласти більш-менш повну характеристику повсякденного життя харків'ян у другій половині XIX – на початку XX ст. з урахуванням різних сфер життя та проблемних питань. Перш за все були розглянуті теоретичні питання та проблеми історії повсякдення, шляхом чого були визначені основні методи, джерела, проблемні питання та практики, які варто було розглянути впродовж дослідження. Також різнобічно було розглянуто питання про періодичну пресу як джерело з історії повсякдення Харкова у XIX – на початку XX століття, шляхом чого було визначено його специфіку та зібрано достатню кількість інформації для аналізу у межах визначених проблемних питань.

Загалом шляхом аналізу отриманих даних на конкретних прикладах з періодичних видань були детально розглянуті проблема пошуку та облаштування житла, проблема облаштування громадської інфраструктури, пошуку роботи, введення інновацій, сімейного життя, спілкування та дозвілля. Шляхом аналізу оголошень та статей з харківської періодики з урахуванням підходів історії повсякдення вдалося отримати нові висновки про зміну уявлень харків'ян у другій половині XIX – на початку XX ст. про власне життя, рівень комфорту в оселях, якість міської інфраструктури, нові винаходи, суспільні явища та події. Також в процесі дослідження вдалося підтвердити тезу про те, що модернізація, урбанізація та міграція докорінно змінили життя у місті, проте з урахуванням поступового розгортання цього процесу та його найбільш дрібних місцевих проявів.

Також було прослідковано певні закономірності повсякденного життя харків'ян другої половини XIX – початку XX ст., які відобразилися у харківських періодичних виданнях. До прикладу, було простежено сезонність пошуку житла та роботи шляхом дослідження оголошень, поступове зростання уваги до нових форм дозвілля, зокрема, до перегляду кінофільмів, що також відобразилося на сторінках періодичних видань. Порівнюючи матеріали з різних джерел та попередніх досліджень, вдалося виявити найбільш та найменш популярні типи житла, роботи, споживчих товарів, проведення дозвілля серед різних верств населення Харкова, у тому числі шляхом аналізу пропозицій та реклами. Проте найбільш яскравою тенденцією, яку вдалося простежити за періодичними виданнями, було загальне зростання доступності освіти та публічності життя харків'ян наприкінці XIX – на початку XX ст., «прискорення» життя міста, зростання ділової активності у місті та уваги до періодичних видань, що відобразилося у більш частому випуску періодичних видань, збільшенню кількості сторінок та кількості рекламних оголошень.

Таким чином, за підсумками проведеної роботи було виконано мету та основні завдання дослідження та зроблено певні нові висновки щодо повсякденного життя населення Харкова у другій половині XIX – початку XX ст. Звісно, деякі висновки, зроблені під час роботи, потребують більш детального розгляду та лише відкривають рубежі для подальших досліджень. Потенційно дослідження може бути поглиблено як шляхом використання більш широкої джерельної бази, так і шляхом більш детального вивчення наявних конкретних джерел та певних проблем. Отримані результати є досить загальними, і у перспективі головним завданням для подальших досліджень буде підкріпити ці дослідження і іншими фактами, але у рамках цієї роботи більшість поставлених задач було виконано у достатній мірі.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Алчевская Х. Передуманное и пережитое: дневники, письма, воспоминания. Москва: Типография Товарищества И. Д. Сытина, 1912. 437 с.
2. Багалій Д., Міллер Д. Історія Харкова за 250 років його існування (1655-1905). Том II. Репродукційне видання. Харків: Типографія і літографія М. Зільберг, 2004. 973 с.
3. Барнай Ш. Против ожирения средство // Южный край. 1908. № 9492. С. 10.
4. Безсонов К. Обращение харьковского полицмейстера к публике // Южный край. 1905. № 7856. С. 1.
5. Герц Э. К вопросу о цинкованных водопроводных трубах // Южный край. 1881. № 105. С. 1.
6. Журнали мод з колекції ХДНБ імені В. Г. Короленка (кін. XIX – поч. XX ст.). URL: <https://www.calameo.com/read/003306734be72147dcd5e> (від 28.04.2024 р.)
7. Калянский Л. Нет больше алкоголиков! // Южный край. 1908. № 9492. С. 10.
8. К вопросу о семейных разделах у крестьян // Харьковский сборник : Литературно-научное приложение к «Харьковскому Календарю» на 1887 г. Харьков, 1887. № 1. С. 266–269.
9. Коллард Ю. Спогади юнацьких днів 1897-1906. Українська Студентська Громада в Харкові і Революційна Українська Партія (РУП). Торонто: Видавництво «Срібна Сурма». 1972. 223 с.
10. Монмарк. Письмо в редакцию // Южный край. 1881. № 6. С. 1-2.
11. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. 46: Харьковская губерния // под редакцией Н. А. Тройницкого. Санкт-Петербург: Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1904. 330 с.
12. Нельсон Р. Слабые женщины. Открытие чудесного питательного средства // Южный край. 1908. № 9492. С. 12.

13. Сборник обязательных постановлений для жителей г. Харькова, составленных Харьковской городской Думой 1909–1914 г.: Продолжение сборника обязательных постановлений для жителей г. Харькова, составленных Харьковской городской Думой 1887–1909 г. // Харьковская городская Дума. Харьков: Типография «Мирный труд», 1915. 32 с.
14. Таранушенко С. Хата по Валерьянівській вулиці // Старі хати Харкова. Харків. 1922 р. URL: https://uk.wikisource.org/wiki/Старі_хати_Харкова/Хата_по_Валерьянівській_вул._ч._73 (від 01.02.2024 р.)
15. Томашевский М. Результаты однодневной переписи обитателей ночлежных приютов г. Харькова, произведенной 7-го февраля 1879 года // Записки Императорского Харьковского университета. 1879 года. 1881. Т. 2. С. 60–68.
16. Утро // под ред. А. Жмудского. Харьков, 1907. № 47. 4 с.
17. Утро // под ред. А. Жмудского. Харьков, 1910. № 1054. 8 с.
18. Утро // под ред. А. Жмудского. Харьков, 1913. № 2182. 8 с.
19. Фесенко И. Значение для города промышленно-технического музея // Южный край. 1881. № 30. С. 1-2.
20. Харьков: путеводитель для туристов и экскурсантов. Харьков : Типография И. М. Аничкина, 1915. 179 с.
21. Харьковский календарь на 1875 год. Год третий. Издание Харьковского губернского статистического комитета. Харьков: Типография Гинзбурга и Куприна, 1874. 392 с.
22. Харьковский календарь на 1887 год (год пятнадцатый): в 2 т. // под редакцией П. Ефименко. Харьков: Издание харьковского губернского статистического комитета, Харьков. 1886. 1375 с.
23. Харьковские губернские ведомости. Харьков. Типография губернского правления. 1874. № 2. 4 с.
24. Харьковские губернские ведомости. Харьков. Типография губернского правления. 1880. № 3. 4 с.

25. Харьковские губернские ведомости. Харьков. Типография губернского правления, 1882. №16. 4 с.
26. Харьковские губернские ведомости. Харьков. Типография губернского правления, 1886. № 2. 4 с.
27. Харьковские губернские ведомости. Харьков. Типография губернского правления, 1905. № 320. 4 с.
28. Черняев Н. Заметки о Лермонтове. Отрывок из начатой повести о Лугине // Южный край. 1901. № 6896. С. 1.
29. Шимков А. Во что обходится городу Харькову его неблагоустройство? // Южный край. 1880. № 24. С. 2.
30. Южный край. Ежедневная газета. Харьков. Типография А. Иозефовича. 1880. № 1, № 2, № 3, № 5, № 10, № 14, № 24. 4 с.
31. Южный край. Ежедневная газета. Харьков. Типография А. Иозефовича. 1881. № 4, № 5, № 6, № 30, № 37, № 98, № 105, № 107, № 116, № 157, № 164, № 188, № 191, № 202, № 203, № 279. 4 с.
32. Южный край. Ежедневная газета. Харьков. Типография А. Иозефовича. 1882. № 377, № 588, № 612. 4 с.
33. Южный край. Ежедневная газета. Харьков. Типография А. Иозефовича. 1883. № 416, № 697. 4 с.
34. Южный край. Ежедневная газета. Харьков. Типография А. Иозефовича. 1894. № 4468, № 4476, № 4479, № 4483, № 4489, № 4532, № 4543, № 4546, № 4622, № 4639, № 4699, №4708, № 4755. 4 с.
35. Южный край. Ежедневная газета. Харьков. Типография А. Иозефовича. 1896. № 5196, № 5376, № 5386. 4 с.
36. Южный край. Ежедневная газета. Харьков. Типография А. Иозефовича. № 5879, № 5900, № 6120. 4 с.
37. Южный край. Ежедневная газета. Харьков. Типография А. Иозефовича. 1899. № 6183, № 6188, № 6330, № 6390. 4 с.

38. Южный край. Ежедневная газета. Харьков. Типография А. Иозефовича. 1900. № 6709, № 6865, № 6882, № 6885. 4 с.
39. Южный край. Ежедневная газета. Харьков. Типография А. Иозефовича. 1901. № 6896. 8 с.
40. Южный край. Ежедневная газета. Харьков. Типография А. Иозефовича. 1902. № 6839, № 7249. 8 с.
41. Южный край. Ежедневная газета. Харьков. Типография А. Иозефовича. 1903. № 7608, № 7609. 8 с.
42. Южный край. Ежедневная газета. Харьков. Типография А. Иозефовича. 1904. № 7967, № 7981, № 8152, № 8159. 8 с.
43. Южный край. Ежедневная газета. Харьков. Типография А. Иозефовича. 1905. № 7856, № 8326, № 8328, № 8331, № 8360, № 8407, № 8416, № 8653. 10 с.
44. Южный край. Ежедневная газета. Харьков. Типография А. Иозефовича. 1906. № 8634, № 8805, № 8806, № 8889, № 8991. 10 с.
45. Южный край. Ежедневная газета. Харьков. Типография А. Иозефовича. 1908. № 9410, № 9492. 12 с.
46. Южный край. Ежедневная газета. Харьков. Типография А. Иозефовича. 1909. № 9579. 10 с.
47. Южный край. Ежедневная газета. Харьков. Типография А. Иозефовича. 1910. № 9880, № 9881, № 9913, № 10156, № 10159, № 10164. 12 с.
48. Южный край. Ежедневная газета. Харьков. Типография А. Иозефовича. 1911, № 10188. 12 с. ; 1912. № 10534, № 10569, № 10805, № 10864, № 10984, № 11060. 12 с.
49. Академічний тлумачний словник української мови (1970-1980). URL: <http://sum.in.ua/s/pobut> (від 13.11.2023)

50. Альков В. Загальнодоступний театр як явище міської культури у Російській імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. (на прикладі м. Харкова) // Сумська старовина. 2010. № 31–32. С. 95-106.
51. Альков В. Трансформація харківського клубного дозвілля в умовах модернізаційних перетворень другої половини XIX – початку XX ст. // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Харків, 2013. № 1088. С. 30-38.
52. Альков В. Харків наприкінці XIX – на початку XX століття: дозвілля міських мешканців в умовах модернізації. Дисертація для здобуття ступеню кандидата історичних наук. Харків, 2012. 330 с.
53. Боженко А. Купецтво VS дворянство: еліта міста Харкова у другій половині XIX – на початку XX ст. // Місто: історія, культура, суспільство. 2017. № 1. С. 39–48.
54. Боженко А. О. Модерне місто другої половини XIX – початку XX ст. як єдність центру та периферії (на матеріалах м. Харків) // Сумський історико-архівний журнал. 2017. № 28. С. 64–69.
55. Боженко А. Формування модерного міського простору м. Харкова у другій половині XIX – на початку XX ст. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. 2018. Вип. 20. С. 57–65.
56. Боженко А. Формування міського способу життя у другій половині XIX – на початку XX століття (на матеріалах м. Харкова). Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 “Історія України”. Харків, 2018. 253 с.
57. Верменич Я. Мікроісторія як проблемне поле соціогуманітарних досліджень // Український історичний журнал. 2010. № 4. С. 156–169.
58. Вільшанська О. Джерела до вивчення повсякденного життя міст України // Історія повсякденності: теорія та практика. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 85–89.

59. Вільшанська О. Мода у повсякденному житті міського населення України кінця XIX – початку XX ст. // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. № 14. Київ, 2008. С. 309–322.
60. Гаєвська Т. Традиційна весільна обрядовість України кінця XIX – початку XX ст. // Культурологічна думка. 2016. № 9. С. 105–112.
61. Годованська О. Повсякденність (не) тотожна етнографічному побутописанню // Народознавчі зошити. 2015. № 6. С. 1356–1361.
62. Головка В. Модернізації теорії // Енциклопедія історії України: Т. 7. Київ, 2010. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Modernizatsii_teorii (від 22.01.2024.)
63. Горобець В. Історія повсякдення // Енциклопедія історії України. Т. 3 / під ред. В. Смолія. 2005. URL: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu> (дата звернення: 30.09.2023)
64. Дьяченко Р. Прибуткові будинки як елемент культури повсякденності та сфери гостинності міст України: культурно-історичний екскурс // Культурологія. № 60. 2018. С. 218–227.
65. Ігнатова Л., Рамазанов Ш. Соціальна структура українського суспільства в Російській імперії пореформеного періоду (друга половина XIX – початок XX ст.) // Сторінки історії: збірник наукових праць. 2009. Вип. 28. С. 27–37.
66. Історія міст і сіл Української РСР: у 26 т. Харківська область / за ред. Тронька П., Сіроштан М., Дяченко А. та ін. АН УРСР. Інститут історії України. Київ. 1967. 1001 с.
67. Заболотна Т. Історія повсякденності – «панацея від усіх хвороб» чи пастка для історика? // Історія повсякденності: теорія та практика. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 38–41.
68. Заярнюк А. Про те, як соціальна історія ставала культурною // Україна Модерна. 2005. № 9. С. 249–269.

69. Калакура Я.С., Головка С.В., Войцехівська І.Н., Павленко С.Ф., Корольов Б.І., Палієнко М.Г. Історичне джерелознавство: Підручник Київ: Либідь. 2002. Режим доступу: <http://politics.ellib.org.ua/pages-10861.html> (від 18.01.2024)
70. Козловська М. Свято і буденність: соціокультурні виміри протиставлення // Культурно-мистецькі та освітні практики: питання культурології. 2022. № 39. С. 153–155.
71. Колесник І. Українське ХІХ ст. в термінах та поняттях глобальної історії // Український історичний журнал. 2022. Число 5. С. 121–133.
72. Коляструк О. Джерела з історії повсякдення // Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.) / Відп. ред. В. М. Даниленко. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. С. 49–72.
73. Коляструк О. Історія повсякденності в сучасній українській історіографії // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. 2012. № 17. С. 5–9.
74. Коляструк О. Методологія історії повсякдення // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія. 2011. № 44. С. 8–21.
75. Коляструк О. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці // Український історичний журнал. 2007. № 1. С. 179–183.
76. Кругляк М. Житлові умови студентства підросійської України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. (на прикладі м. Харкова). Режим доступу: <http://politics.ellib.org.ua/pages-4782.html> (від 06.01.2024)
77. Куновська О. Quo vadis «історія повсякдення»? // Історіографічні дослідження в Україні. 2008. № 18. С. 21–30.
78. Маслійчук В. Харків як патріархальне село: кілька роздумів про образ міста// Historians (Електронний ресурс). 2012. . URL:

<https://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/127-volodymyr-masliychuk-krakiv-ia> (від 28.04.2024 р.)

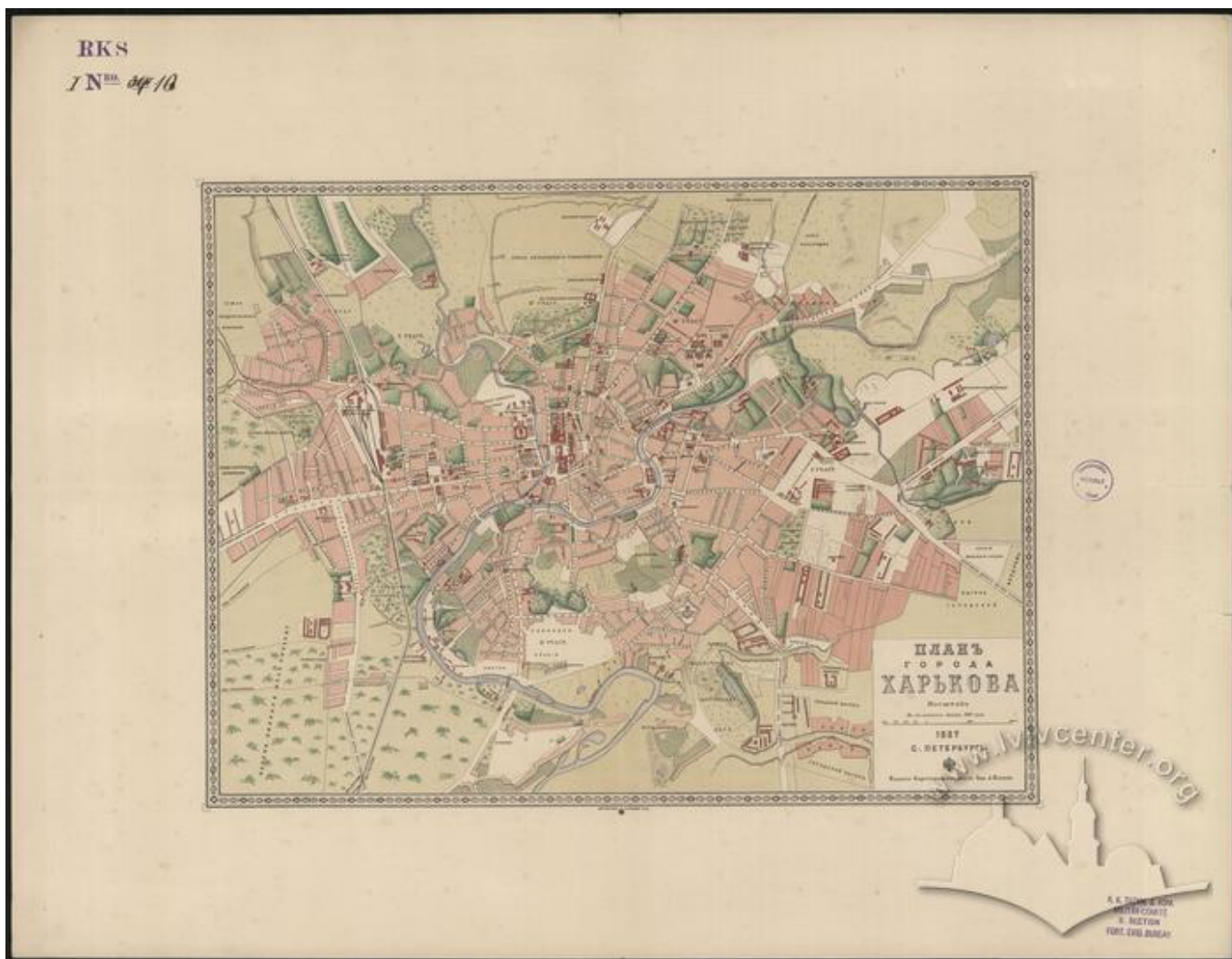
79. Мірошніченко С. Періодичний друк Харківської (Слобідсько-Української) губернії XIX - початку XX століття: основні тенденції та періодизація розвитку // Вісник ЛНУ імені Т. Шевченка. 2013. № 16 (275). С. 261–266.
80. Левчук О. Дозвілля у повсякденному житті киян початку XX ст. (за матеріалами місцевих газет) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2017. № 48. С. 230-234.
81. Лисенко О. Історія повсякденності як галузь наукового знання (Повсякденна історія війни: Методологічні нотатки) // Історія повсякденності: теорія та практика. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 15–17.
82. Нагайко Т. Історія повсякденності: погляд на проблему // Історія повсякденності: теорія та практика. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 45–49.
83. Національний стандарт України. Інформація та документація. Видання основні види. Терміни та визначення понять. ДСТУ 3017:2015. Київ, ДП «УкрНДНЦ», 2016. 15 с.
84. Поліщук Ю. Модернізація як теоретичний концепт: витоки, становлення, сучасні виклики // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2015. № 78. С. 194–207.
85. Посохов І. Студенти університетів Російської імперії XIX – початку XX ст. і місцеве суспільство // Історичний архів. 2010. № 5. С. 38–43.
86. Портнова Т. Українські міста Російської імперії середини XIX – початку XX століття в світлі модернізаційної теорії// Historians (Електронний ресурс). 2012. URL: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/242-tetiana-portnova-ukrainski-mista-rosiiskoi-imperii-seredyny-khikh-pochatku-khkh-stolit-v-svitli-modernizatsiinoi-teorii> (від 28.04.2024 р.)
87. Робак І. Організація охорони здоров'я в Харкові за імперської доби (початок XVIII ст. – 1916 р.). Харків: ХДМУ, 2007. 346 с.

88. Санцевич А. Періодична преса як комплекс історичних джерел (структурний аналіз) // Український історичний журнал. 1988. № 4. С. 64–75.
89. Слюсар Л. Еволюція шлюбу в Україні XVII – початок XX століття // Демографічні проблеми та тенденції. 2011. № 2. С. 62–72.
90. Удовенко Л. Дозвілля харківців наприкінці XIX – на початку XX століття // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. № 1006. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. 2012. № 15. С. 70–75.
91. Удод О. Історія повсякденності як методологічна проблема [про актуальність історії повсякденності]. URL: <https://history.sumy.ua/theoryofhistory/226> (дата звернення: 30.09.2023)
92. Фицик. Л. Урбанізаційні процеси на українських землях у складі Російської імперії у кінці XIX – на початку XX ст. // Південний архів (історичні науки). 2023. № 41. С. 102–109.
93. Харченко А. Купецька родина Харківської губернії наприкінці XVIII – на початку XX ст.: історико-демографічне дослідження // Вісник НТУ «ХПІ». 2013. № 25 (998). С. 135–149.
94. Ховтура А. Становлення та модернізація соціальної інфраструктури губернських міст Лівобережної України (кінець XVIII – початок XX ст.). Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 – Історія та археологія (Галузь знань 03 – Гуманітарні науки). Харків, 2021. 338 с.
95. Хорошев О. Формування системи освіти Харкова XIX – початку XX ст. // Міжнародна історико-краєзнавча конференція «Історико-краєзнавчі студії: традиції та інновації». Запоріжжя. 2016. С. 1–5.
96. Черниш О. Характерні особливості розвитку харківської журналістики на початку XIX ст. // Specialized and multidisciplinary scientific researches. 2020. Volume 6. С. 62–64.

97. Чорний Д. Повсякденне життя міст України на початку XX ст. (за матеріалами анкет міст Російської імперії 1904-1910 рр.). 2011. № 982. // Історія повсякдення середньовічної та модерної доби. С. 116–120.
98. Шандра В. Дворянська опіка та її соціальні практики під час модернізаційних реформ (друга половина XIX – початок XX століття) // Проблеми історії України XIX – початку XX століття. 2020. № 30. С. 86–109.
99. Шандра В. «Нам тут жити»: соціально-господарські ініціативи дворян у земствах українських губерній (1864-1916 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX століття. 2022. № 31. С. 44–68.
100. Шляхов О. Практики та структура дозвілля робітників України в контексті індустріальних трансформацій кінця XIX – початку XX ст. (за матеріалами Катеринославської губернії) // Український історичний журнал. 2020. № 1. С. 45–62.
101. Шляхов О. Поштово-телеграфний та телефонний зв'язок в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2018. № 28. С. 203–230.
102. Янкул О. «Харьковский календарь» (1869–1917 рр.) як історичне та історіографічне джерело». Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 – Історія та археологія (галузь знань – Гуманітарні науки). Харків, 2021. 253 с.
103. Port A. History from Below, the History of Everyday Life, and Microhistory. 2015. URL: https://www.researchgate.net/publication/304194393_History_from_Below_the_History_of_Everyday_Life_and_Microhistory (дата звернення: 01.10.2023)
104. Finzsch N. Police, African Immigrants, and Irish Immigrants in the Nation's Capital. // Identity and Intolerance: Nationalism, Racism, and Xenophobia in Germany and the United States. 2002. 320 с.

Додатки

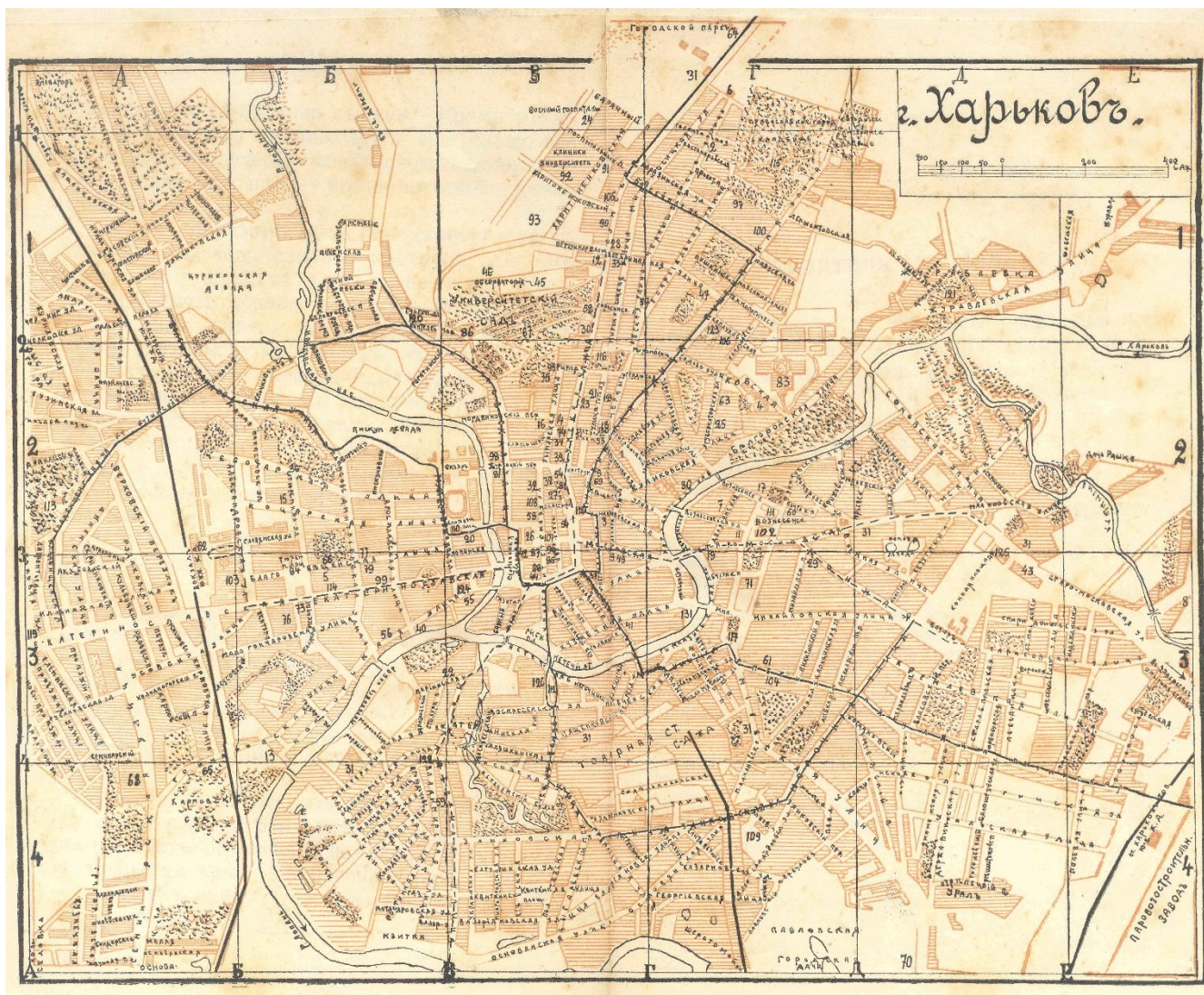
Додаток 1.

План міста Харкова.

[Санкт-Петербург, Издание картографического Зав. А. Ильина, 1887. URL: <https://uma.lvivcenter.org/uk/maps/34570> (від 25.01.2024.)].

Додаток 2.

План Харкова на 1914 р.

[Харьков: путеводитель для туристов и экскурсантов. // Харьковское общество любителей природы. Харьков. 1915. С. 5].

Додаток 3.

Пошук житла у місті Харкові
[За матеріалами газети «Південний край», 1894-1907 рр.].

Випуск	Загальна кількість	Оренда чи продаж квартири	Оренда кімнати	Продаж землі під забудову	Продаж чи оренда будинку	Пошук житла
№4639. 08.07.1894 р. ¹	6	3	1	-	2	-
№4699. 11.09.1894 р. ²	6	2	2	-	2	-
№6183. 04.01.1899 р. ³	2	1	1	-	-	-
№6330. 08.06.1899 р. ⁴	29	15	3	1	6	4
№8159. 22.07.1904 р. ⁵	41	28	5	-	5	3
№8407. 30.03.1905 р. ⁶	24	4	8	4	8	-
№8416 08.04.1905 р. ⁷	17	3	4	3	5	2

¹ Объявления //Южный край. 1894. № 4639. С. 4.

² Объявления //Южный край. 1894. № 4699. С. 4.

³ Объявления //Южный край. 1899. № 6183. С. 4.

⁴ Объявления //Южный край. 1899. № 6330. С. 4.

⁵ Объявления //Южный край. 1904. № 8159. С. 5-6.

⁶ Объявления //Южный край. 1905. № 8407. С. 5-6.

⁷ Объявления //Южный край. 1905. № 8416. С. 5-6.

№9124 03.07.1907 г. ¹	67	25	16	11	8	7
№9184 14.09.1907 г. ²	57	10	25	4	15	7

---

¹ Объявления //Южный край. 1907. № 9124. С. 5-6.

² Объявления //Южный край. 1907. № 9184. С. 5-6.

Додаток 4.

**Статистика пошуку та пропозицій щодо роботи у випусках
«Південного краю».**

Номер	Загальна кількість	Запрошеня на посаду чоловіка	Запрошеня на посаду жінки	Пошук/пропозиція щодо роботи чоловіком	Пошук/пропозиція щодо роботи жінкою
№4639. 08.07.1894 р. ¹	5	3	-	1	1
№6330. 08.06.1899 р. ²	35	4	1	25	5
№8159. 22.07.1904 р. ³	66	3	9	29	25
№ 9410. 14.06.1908. ⁴	106	5	20	38	43

¹ Объявления // Южный край. 1894. № 4639. С. 4

² Объявления // Южный край. 1899. № 6330. С. 5-6

³ Объявления // Южный край. 1904. № 8159. С. 6-7.

⁴ Объявления // Южный край. 1908. № 9410. С. 5-6.

Додаток 5.

**Кількість оголошень на номер вихідного дня газети «Південний край»,
1880-1914 рр.**

Рік	Кількість оголошень на номер
1880 ¹	24
1883 ²	6
1894 ³	57
1899 ⁴	122
1902 ⁵	159
1904 ⁶	192
1905 ⁷	181
1907 ⁸	332
1909 ⁹	365
1911 ¹⁰	623
1913 ¹¹	627

---

¹ Объявления // Южный край. 1880. № 10. С. 4

² Объявления // Южный край. 1883. № 697. С. 1, 4.

³ Объявления // Южный край. 1894. № 4468. С. 1, 4.

⁴ Объявления // Южный край. 1899. № 6188. С. 1, 4.

⁵ Объявления // Южный край. 1902. № 7249. С. 1, 6-8.

⁶ Объявления // Южный край. 1904. № 7967. С. 1, 6-8.

⁷ Объявления // Южный край. 1905. № 8326. С. 1, 6-8.

⁸ Объявления // Южный край. 1907. № 8982. С. 1, 7-10.

⁹ Объявления // Южный край. 1909. № 9579. С. 1, 7-10.

¹⁰ Объявления // Южный край. 1911. № 10188. С. 1, 7-10.

¹¹ Объявления // Южный край. 1913. № 11184. С. 1, 7-10.

Додаток 6.

**Статистика публікації рекламних оголошень у номерах
«Харківських губернських відомостей» 1874-1905 рр.**

Вид рекламних оголошень та пропозицій щодо продажу	№ 2, 03.01.1874 р. ¹	№ 330, 21.12 1877 р. ²	№ 3, 04.01.1880 р. ³	№ 2, 03.01.1886 р. ⁴	№ 320, 30.12.1905 р. ⁵
Реклама закладів- громадського харчування та магазинів продовольчих товарів	-	2	-	1	2
Реклама непродовольчих товарів	4	2	8	6	1
Реклама аптек, гігієнічних та лікарських засобів, а також методів лікування	4	-	-	6	-
Оголошення про продаж тварин	3	2	2	-	-
Оголошення про- проведення громадських заходів	-	2	-	-	3
Оголошення про надання банківських чи страхових послуг	3	4	-	1	5
Загальна кількість	14	12	10	14	11

¹ Объявления // Харьковские губернские ведомости. 1874. № 2, С. 1, 4.

² Объявления // Харьковские губернские ведомости. 1877. № 330. С. 1, 4.

³ Объявления // Харьковские губернские ведомости. 1880. № 3. С. 1, 4.

⁴ Объявления // Харьковские губернские ведомости. 1886. № 2. С. 1, 4.

⁵ Объявления // Харьковские губернские ведомости. 1905. № 320. С. 1, 4.

Додаток 7.

**Статистика публікації рекламних оголошень у газеті «Південний край»
у 1880-1913 роках.**

Вид рекламних оголошень та пропозицій щодо продажу	№ 5, 05.12.1880 ¹	№ 416, 13.03.1883 ²	№ 5879, 20.02.1898 ³	№ 6865, 07.12.1900 ⁴	№ 8328, 08.01.1905 ⁵	№ 11201, 16.01.1913 ⁶
Реклама готелів, закладів громадського харчування та магазинів продовольчих товарів	1	1	6	5	9	2
Реклама непродовольчих товарів	8	11	23	25	15	27
Реклама аптек, гігієнічних та лікарських засобів, а	-	13	9	4	7	4

¹ Объявления // Южный край. 1880. № 5. С. 4

² Объявления // Южный край. 1883. № 416. С. 1, 4.

³ Объявления // Южный край. 1898. № 5879. С. 1, 4.

⁴ Объявления // Южный край. 1900. № 6865. С. 1, 4.

⁵ Объявления // Южный край. 1905. № 8328. С. 1, 5-6.

⁶ Объявления // Южный край. 1913. № 11201. С. 1-2, 5-6.

також методів лікування						
Оголошення про продаж тварин	-	-	3	4	6	6
Оголошення про проведення громадських заходів	1	3	9	12	8	34
Оголошення про надання банківських чи страхових послуг	2	2	2	8	1	3
Загальна кількість	12	31	51	58	46	76

Додаток 8.

Статистика публікації оголошень про проведення культурно-просвітницьких заходів у номерах газети «Південний край» 1881-1906 рр.

Випуск «Південного краю»	№ 5, 1881 р. ¹	№ 4483, 1894 р. ²	№ 5197, 1896 р. ³	№ 5900, 1898 р. ⁴	№ 6709, 1900 р. ⁵	№ 7292, 1902 р. ⁶	№ 7981, 1904 р. ⁷	№ 8634, 1906 р. ⁸
Проведення театральної вистави/концерту	-	2	6	2	-	4	9	6
Проведення лекції чи публічний виступ науковця	-	-	1	2	-	-	-	-
Проведення благодійного/святкового балу	1	1	-	-	-	1	1	-
Проведення циркових вистав/ подій у публічних садах	-	-	1	-	2	1	1	-
Проведення спортивних заходів (кінні перегони, велоперегони, тощо)	-	-	-	-	-	-	-	-

¹ Объявления // Южный край. 1881. № 5. С. 1, 4.

² Объявления // Южный край. 1894. № 4483. С. 1, 4.

³ Объявления // Южный край. 1896. № 5196. С. 1, 4.

⁴ Объявления // Южный край. 1898. № 5900. С. 1, 4.

⁵ Объявления // Южный край. 1900. № 6709. С. 1, 4.

⁶ Объявления // Южный край. 1902. № 7292. С. 1, 5-6.

⁷ Объявления // Южный край. 1904. № 7981. С. 1, 5-6.

⁸ Объявления // Южный край. 1906. № 634. С. 1, 5-6.

Проведення виставок/аукціонів	1	-	1	-	-	-	1	-
Проведення різноманітних вечорів, зустрічей/зборів спілок, гуртків чи громадських об'єднань	1	3	2	1	1	1	3	-
Проведення кінопоказів	-	-	-	-	-	-	1	1

Додаток 9.

Листівка початку XX ст. Харків. Вхід на Університетську гірку.
Автор невідомий.

Додаток 10.

Листівка початку XX ст. Харків. Московська вулиця. Автор невідомий.

Воробйова О. Повсякденне життя населення Харкова в другій половині XIX – на початку XX століття (за матеріалами періодики)

Дана дипломна робота присвячена висвітленню практик та структур повсякденного життя мешканців Харкова у другій половині XIX – на початку XX ст. Актуальність теми обґрунтована тим, що студії з історії повсякдення та міської історії у контексті міста Харкова мають не тільки значне наукове значення, але є важливими і для самих містян. Основною метою дослідження було дослідити практики повсякденного життя мешканців Харкова другої половини XIX – початку XX століття за матеріалами періодичних видань, а також визначити вплив на них модернізації та урбанізації. Для виконання мети та завдань роботи було проаналізовано низку праць вітчизняних та зарубіжних істориків, а також комплекс харківської періодики визначеного періоду. У підсумку вдалося виявити найбільш та найменш популярні типи житла, роботи, споживчих товарів та способи проведення дозвілля серед різних верств населення Харкова, простежити процес введення інновацій та визначити ознаки модернізації та «прискорення» життя у місті.

Vorobiova O. Everyday life of Kharkiv residents in the second half of 19th - early 20th century (based on materials from periodicals)

This diploma is dedicated to highlighting the practices and structures of everyday life of the residents of Kharkiv in the second half of the 19th – early 20th century. The novelty of the topic is approved by the fact that studies of everyday history and urban history have not only a significant scientific value, but are also important for the Kharkiv citizens themselves. The main goal of the study was to investigate the practices of daily life of Kharkiv residents in the second half of the 19th and early 20th centuries based on the materials of periodicals, as well as to determine the impact of modernization and urbanization on them. To fulfil the purpose and tasks of the work, a number of works of local and foreign historians were analysed, as well as a complex of

Kharkiv periodicals. As a result, it was possible to identify the most and least popular types of housing, work, products and activities among different strata of Kharkiv's population, follow up the process of introducing innovations, and identify signs of modernization and «speed-up» of life in the city.